

SZOLGA SÁNDOR

A NEM - VERBÁLIS KOMMUNIKÁCIÓ
EMPIRIKUS MEGFIGYELÉSE

Bölcsészdoktori értekezés

Témavezető: Dr. Károly Sándor
tanszékvezető egyetemi
tanár
JATE BTK Általános és Alkalmazott
Nyelvészeti Tanszék

SZEGED, 1984.

Előljáróban szeretnék köszönetet mondani mindazoknak, akik a dolgozat elkészítésében segítettek. Mindenekelőtt köszönöm témavezetőm, Dr.Károly Sándor tanszékvezető egyetemi tanár segítségét, aki tanácsaival, útmutatásaival és biztatásával a dolgozat elkészítésére ösztönzött, és mindvégig figyelemmel kísérte annak alakulását. Köszönöm a nagykovácsi Arany János Gimnázium és Óvónői Szakközépiskola, a szegedi JATE Ságvári Endre Gyakorló Gimnáziuma, valamint a szegedi Vedres István Építőipari Szakközépiskola igazgatóinak, hogy engedélyezték az osztálytermi megfigyeléseket és a kérdőívek kitöltését. És végül köszönöm a közreműködésüket azoknak a tanulóknak, akik résztvettek a kérdőívek kitöltésében, s azoknak, akik személyes interjúkkal illetve egyes szituációk, jelzések reprodukálásával segítettek a dolgozat elkészítésében.

Szeged, 1984. május 14.

Szolga Sándor

TARTALOM

Bevezetés	1. oldal
I. A nem - verbális kommunikáció	7. oldal
I.1. A nem-verbális kommunikáció meghatározása	7. oldal
I.2. A nem-verbális kommunikáció dimenziói	12. oldal
I.2.1. Testmozgás vagy kinezikus viselkedés	12. oldal
I.2.2. Testi jellemzők	17. oldal
I.2.3. Érintkezéssel viselkedés /taktilis kommunikáció/	18. oldal
I.2.4. Paranyelv	18. oldal
I.2.5. Proxemika	19. oldal
I.2.6. Készítmények	20. oldal
I.2.7. Környezeti tényezők	20. oldal
I.3. A kommunikáció nem-verbális csatornái	21. oldal
I.3.1. Mimikai kommunikáció	22. oldal
I.3.2. Kommunikáció a tekintet révén /looking behavior/	25. oldal
I.3.3. A vokális kommunikáció	27. oldal
I.3.4. A mozgásos /akciós/ kommunikációs csatornák	28. oldal
I.3.4.1. A gesztusok	29. oldal
I.3.4.2. A testtartás /poszturális kommunikáció/	31. oldal
I.3.4.3. A térközzszabályozó viselkedés	36. oldal
I.3.4.4. A kinezika	37. oldal
I.3.5. A kulturális szignálok	38. oldal
I.4. A nem-verbális kommunikáció szemiotikai - nyelvi rendszere	39. oldal
I.5. A nem-verbális kommunikáció a teljes kommunikációs folyamatban	42. oldal

II.

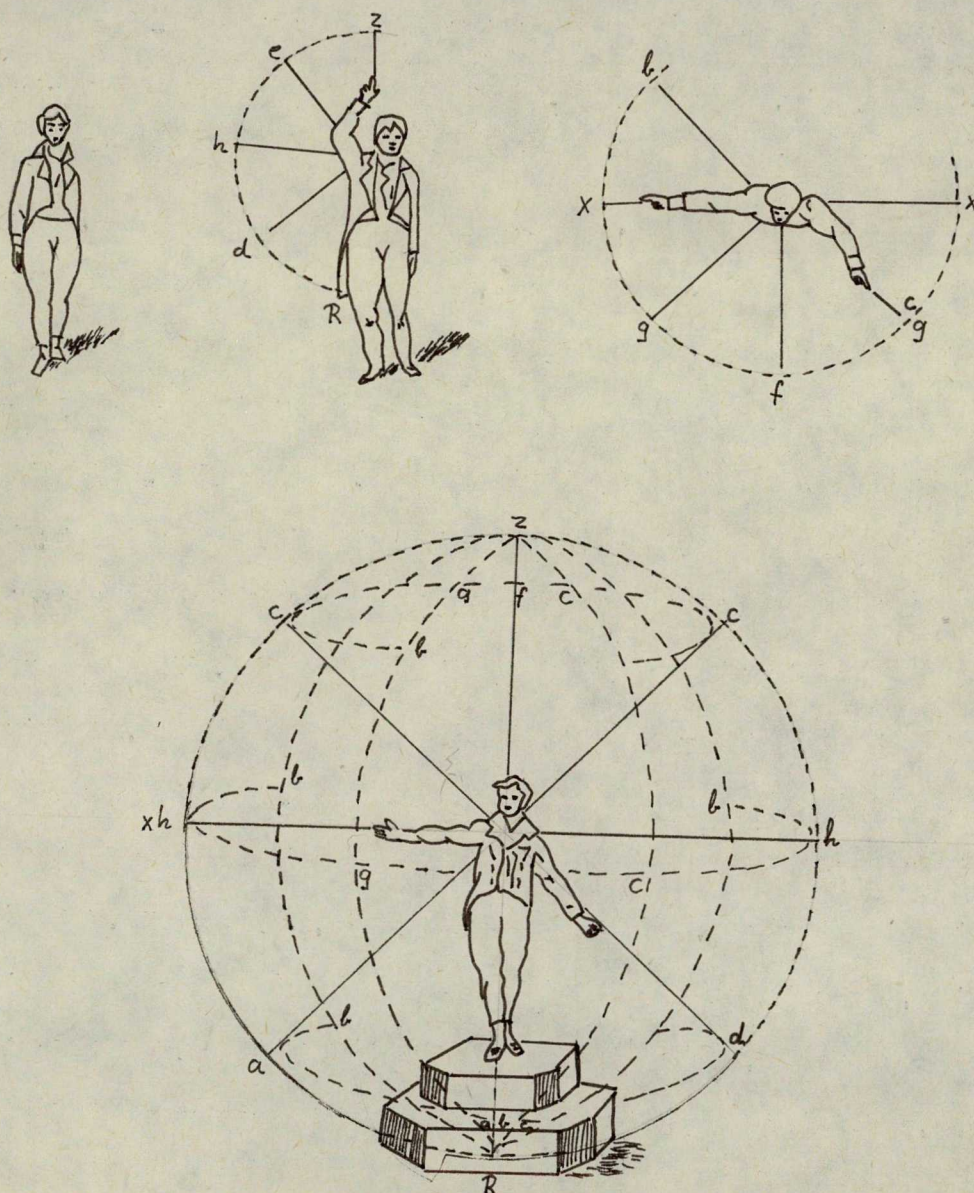
I.5.1. A jelzések funkciói a verbális oldal tükrében	43. oldal
I.5.2. Interakciós funkciók	47. oldal
I.6. A nem-verbális viselkedés eredete	51. oldal
I.7. A nem-verbális kommunikáció elterjedtsége és fontossága	51. oldal
II. A középiskolás tanulók nem-verbális viselkedése	53. oldal
II.1. A nem-verbális kommunikáció elemeinek ismerete és tudatossága a tanulóknál	55. oldal
II.2. Az interakciós kötöttség	69. oldal
II.3. A nem-verbális kommunikáció a tanulók teljes kommunikációs rendszerében	81. oldal
II.3.1. Az osztálytermi viselkedés	82. oldal
II.3.2. A nem-verbális jelzések számaránya	95. oldal
II.3.3. A nem-verbális elemek viszonya a verbális közléshez	96. oldal
II.3.4. A nem-verbális jelzések célja	101. oldal
II.4. A nem verbális kommunikáció szerepe az oktatásban	105. oldal
Összegzés	105. oldal
Jegyzetek	108. oldal
Mellékletek	119. oldal
I. Melléklet /Kérdőív/	120. oldal
II. Melléklet / A kérdőív kérdéseire adott válaszok/	124. oldal
III. Melléklet /Ötletek gesztusszótár készítéséhez/	139. oldal
Bibliográfia	143. oldal

BEVEZETÉS

A nem-verbális kommunikációval napjainkban egyre több tudomány, tudományág foglalkozik. Tudományáganként más-más megközelítésben más-más részterületét tárják fel az emberi kommunikáció e hatalmas részrendszerének. A kutatók többsége a nem-verbális jelzéseket a legősibb kommunikatív megnyilvánulásoknak tartja.

A nem - verbális kommunikáció kutatása azonban mindössze egy évszázados ¹multa tekinthet vissza. Úgy látszik, hogy ^anem - verbális megnyilvánulásokat a köznapiság gondolkodás nem tudatosította sem az ókorban, sem pedig a középkor folyamán. A köztudat kevésbé figyelt a közvetlen kommunikáció aktív, szituáció - meghatározó jelzéseire, mint a statikus jelekre. Az úgynevezett kulturális szignálokról, ezek használati szabályszerűségeiről ugyanis számos leírás maradt fenn. Ilyenek pl. az ókori tisztségviselők, a középkori királyi emberek ruházatának leírásai, amelyek külsőségekben is megjelölték az illető személyek társadalmi hovatartozását. Egészen a XVIII. század végéig csak ilyen státuszjelző tárgyak, díszítések, ruhák leírását találjuk a nem - verbális kommunikációval kapcsolatban. Felsorolhatók még az udvari etikettek kötelező viselkedésformáira utaló leírások és a különböző szertartásrendek.² Igaz ugyan, hogy már a XVI-XVIII. században megjelennek a zárt rendszert alkotó nem - verbális jelzésrendszerek, mint pl. a zászlójelek, a karjelzések és a füstjelzések, ezek azonban nem kapcsolódnak szorosan a közvetlen emberi kommunikációhoz, és jel-

zéseik a verbális kifejezések pontos fordításai, vagyis emblémák. Ezek többnyire utasításokat, parancsokat és irányjelzéseket foglalnak magukba. Az alábbi ábrán jól megfigyelhető a karjelzések széles skálája.³ A karok mozgásirányát jelző félegyenések végpontjai egy gömb belső felületét adják meg. Így számtalan, egymástól eltérő kartartás jöhet létre, ezek közül azonban csak azok válhatnak jelzéssé, amelyek a többitől relevánsan különböznek.

1. ábra

A fenti és más hasonló jelzések a piktogramokhoz hasonlóan csak információt közölnek, az interakció kettős irányultsága nem jellemzi sem kialakulásukat, sem használatukat. Mind a jelzést kibocsájtó, mind a jelzést észlelő és a jelzésnek megfelelően cselekvő személyiség pszichikailag háttérben marad, irrelevanttá válik.

Döntő változásokat a nem - verbális kommunikáció kutatástörténetében a XIX. és a XX. század hozott. A nyelvtudomány és a pszichológiai kutatások fellelendülése idején több oldalról is vizsgálat alá vették az emberi viselkedést. A nyelvtudomány szempontjából először Wundt és követői fordítottak figyelmet a természetes emberi jelnyelvre és próbálkoztak a leírásával is. A nem - verbális jelzések nyelvészeti szempontú kutatása azonban igazán a behaviorista nyelvszemlélet megjelenésével vette kezdetét.

A pszichológiai kutatások tudománytörténetileg egészen Darwin munkásságáig nyúlnak vissza.⁴ A pszichológusok felismerték, hogy a mimikában, gesztusokban kifejezett érzelem lehetővé teszi az objektív vizsgálatot, a befelé tekintés külső vizsgálati módszerekkel erősíthető meg. A szociálpszichológiai szemlélet kialakulása újabb üsztönszője volt az emberi interakció vizsgálatának.

A nyelvészet, a nyelvtudomány fejlődése, amelyben előtérbe került a beszéd és a beszédbeli kommunikáció vizsgálata, a pszichológia mellett a legfontosabb üsztönszőjévé vált a nem - verbális kommunikáció kutatásának. Amint megtörtént a beszéd jelképes ob-

jektiválása, eltávolítása a mindennapi élet magától értetődő természetességétől, máris fel kellett ismerni a beszédet kísérő más megnyilvánulásokat, a jelentés megértésének más - nem - verbális - kommunikatív támpontjait is. A szemantika kialakulása azután elmélyítette, kiszélesítette ezt a folyamatot. Századunkban a pszichológia és a nyelvészet fejlődése mellett a rendszerelmélet és az információelmélet létrejötte újabb indítást adott a nem - verbális kommunikáció kutatásának.

Az amerikai kutatók az ötvenes évekre kialakították a kommunikáció metakommunikációs modelljét, majd 1956-ban jelent Ruesch és Kees máig is alapvetőnek számító munkája a *Nonverbal Communication: Notes on the Visual Perception of Human Relations*, amelyben a szerzők támpontokat adtak a további rendszerező kutatásokhoz. A hatvanas évekre Birdwhistell és Schefflen munkássága nyomán létrejött a kinezika, amely a nyelvtudományhoz hasonló módszerekkel igyekszik rendszerbe foglalni a mozgásos kommunikáció jelzéseit. A pszichológiai iskola legjelentősebb képviselői az Ekman-féle munkacsoport tagjai és a szintén amerikai származású M.L. Knapp, akik többnyire funkcionális oldalról vizsgálják a nem - verbális kommunikáció szabályszerűségeit.

A magyar kutatások közül kiemelkedik Buda Béla, Fülel - Szántó Endre, Hoppál Mihály és László János átfogó tevékenysége.

A nem - verbális kommunikáció részterületeivel foglalkozó művek napjainkban már kisebb könyvtárat képeznek. A dolgozat bibliográfiai részében ezek közül csak néhány jelentősebb munkára hívjuk fel a figyelmet.

A jelen dolgozat célja egyrészt, hogy röviden áttekintse a nem - verbális kommunikáció kutatásának főbb területeit, a nem-verbális kommunikáció összetevőit, másrészt, hogy a nem - verbális kommunikáció egy részterületét, a 14-17 éves tanulók nem - verbális viselkedését néhány szempontból feltérképezze.

A tanulók viselkedésének vizsgálata kérdőívekkel, órai megfigyelésekkel és személyes interjúk készítésével történt. A vizsgálatok - bár középpontjukban az osztálytermi viselkedés állt -, nem korlátozódtak csupán az iskolai életre, hanem igyekeztek kitékinteni az iskolán kívüli tevékenységekre is. Lényeges kérdésként merült fel az is, hogy a tanulók hogyan látják a nem - verbális oldal jelentőségét mindennapi kommunikációs tevékenységük folyamatában. A tanulók órai viselkedésének vizsgálatát megnehezítette az a körülmény, hogy a tanítási órán fényképezni csak korlátozott mértékben, filmezni pedig egyáltalán nem lehetett. A szükséges technikai apparátus felvonultatása egy átlagosan berendezett tanteremben akaratlanul is zavarta volna az órák menetét és a tanulók viselkedése a mindennapitól eltérővé, mesterkéltté vált volna.

A tanulók órai viselkedésének közvetlen megfigyelése 3 osztályra korlátozódott, egy csak lányokból álló óvónői szakközépiskolai osztályra, egy koedukált gimnáziumi osztályra és egy csak fiúkból álló építészeti szakközépiskolai osztályra. /Az osztályok azonos évfolyamúak voltak./ A kérdőívek kitöltésében összesen 150 tanuló vett részt, életkoruk 14 éves kortól 17 éves korig terjedt. A személyes interjúkra közülük 32 tanuló vállalkozott.

A dolgozat a fentiek alapján szeretne rávilágítani a nem - verbális kommunikáció helyére a kommunikációs rendszerben, és a tanu-

lók nem-verbális viselkedésének vizsgálatával adalékot nyújtani a nem-verbális kutatásokhoz.

I. A NEM-VERBÁLIS KOMMUNIKÁCIÓ

I.1. A nem - verbális kommunikáció meghatározása

A nem - verbális kommunikáció meghatározása nem könnyű feladat, mivel kutatása tipikusan interdiszciplinális terület, s ez rányomja bélyegét a meghatározásra is. A különböző tudományágak szempontjából más-más lényeges elemeket emelnek ki a kutatók. Elsődlegesen azt kell meghatároznunk, mit értünk kommunikatív viselkedés alatt.

Az emberi viselkedés tagolatlan folyamata többszörösen rétegzett. A viselkedés bármely aktusa információt tartalmaz, a társadalom többi tagja értelmezi és megérti ezeket a cselekvéseket. Ebben az értelemben tehát minden cselekvést informatívnak tekinthetünk. Kommunikatívnak viszont csak akkor nevezhetünk egy-egy viselkedésformát vagy annak egy-egy aktusát, mozzanatát, ha abban az információ átadásának szándéka is megnyilvánul. A kommunikáció kölcsönhatások sorozata, s így a fenti elkülönítés differencia specifikája nem elégséges ahhoz, hogy modell-szerű értelmezést adjunk, sem ahhoz, hogy az eddigi kutatások eredményeit döntő mértékben fel tudjuk használni a továbbiakban.

A kölcsönhatás, a kommunikatív kölcsönösség világos megfogalmazásához igazán a kibernetika és a rendszerelmélet kialakulása juttatta el a kutatókat. Az információelmélet segítségével nyelvi aspektusból vizsgálva az információt mint egyszer történő hírvitelt határozhatjuk meg, ami csak akkor válik kommunikációs egységgé, ha arra térben és időben "azonnal" reagálás történik. E sze-

rint az információ a következőképpen osztályozható:

a/ tulajdonképpeni információ /új ismeretet közöl a vevővel, de ez nem a beszélőre vonatkozik, s nem is más információra vagy eseményre adott válasz/

b/ indexikus /amikor a beszélő önmagáról közöl valamit/

c/ reaktív /vagyis egy előző információra vagy eseményre ad választ/

d/ expresszív - poétikus /azaz kifejező jellegű művészi üzenet/.

Az azonnali reagálás esetében az információ egységei kommunikációs egységekké válnak. Természetesen a szándék kategóriáját sem hagyhatjuk figyelmen kívül, azonban a kutatás természetétől és céljától függ, hogy a kutató a szándékosság milyen fokát tartja szükségszerűnek ahhoz, hogy kommunikatív viselkedésként tárgyalja az egyes aktusokat. A szándékosság foka a sejtetéstől egészen a nyílt közlésig terjedhet. Ebben az értelemben használhatjuk csak azt a meghatározást is, mely szerint a kommunikáció egyenlő a szándékos információátadással. Ez a meghatározás azonban még így sem teljes, hangsúlyoznunk kell ugyanis az információt befogadó félnek a kommunikációs folyamatban betöltött aktív szerepét is.

A fentiek értelmében tehát nem fogadhatjuk el egyértelműen Schefflen állítását⁵, miszerint az emberi viselkedés mindenekelőtt kommunikatív, akár kommunikációra szánták, akár nem. Helytelen továbbá a kommunikációt az interakcióval azonosítani; viszont az interakciók első pillantásra nem kommunikatív történései is elemezhetők kommunikációként. Az interakcionista megközelítés nemcsak

azt tekinti kommunikációnak ha a verbális vagy nem - verbális viselkedés mögött kommunikációs szándék és szimbolikus jelentés tételezhető fel, hanem azt is, amikor az egyén az interakciós helyzetbe belépve tudatos vagy nem tudatos interakciós szándékától vezettetve spontánul vagy megtervezetten az interakció kontextusát értelmező jelzéseket bocsát ki. Ebben az értelemben egy csoport szempontjából vizsgálva, a kommunikáció tehát tartalmazza az összes viselkedést, amely révén a csoport fűmmtartja, összekapcsolja, helyesbíti és integrálja viszonyait.

A fogalmat tovább vizsgálva a nem -verbális terminus is számos értelmezést enged meg. Fő kérdésként mindjárt az vetődik fel, hogy vajon mindazok az események, amelyeket nem -verbális címszó alatt szoktak tárgyalni, valóban nem - verbálisak-e?

A nem - verbális kutatások egyik úttörője Ray Birdwhistel egyszer állítólag azt mondta, hogy a pusztán nem - verbális tanulmányok folytatása olyan, mint a szív működésétől eltekintő élettan.⁶ A verbális oldal olyan szövevényesen van jelen annyi mindenben, amit korábban nem - verbális címkével láttak el, hogy a terminus legtöbbször nem jellemzi a kutatott viselkedést.

A nem - verbális kommunikáció fogalma alatt többnyire - helytelenül! - a paralingvisztikai jegyeket - hangminőséget, intonációt, ritmust, beszédtempót, stb. - értik, amelyek kétségtelen a beszéd lefolyásával kapcsolatosak és megszakíthatatlanok, de a primér nyelvi információhordozók ezeket nem ábrázolják, azonban világosan a beszéd tartalomra korlátozódnak. A kutatók közül sokan

nem hajlandók a kommunikációt a közvetlen interakciótól elkülöníteni. Dance ennél is tovább lépve még azt az álláspontot is elfogadná, hogy nincs olyan, egyedül az emberre jellemző kommunikáció, amely nem - verbális.^{*} Szerinte az összeszimbólum verbális, és az emberi kommunikáció úgy határozható meg, mint válaszok kiváltása verbális szimbólumok segítségével. Amennyiben a nem - verbális viselkedésformákat valaki szavaknak megfelelő egységekben értelmezi, azok azonnal verbális jelenségekké válnak. Eredményesen mutat rá a verbális és vokális kifejezések különbözőségére. A verbális szimbólum lehet vokális vagy nem vokális és viszont. A hangnak nem szükséges mindig szimbólumnak lennie. A reflexivitás szintjén például a kiáltás lehet vokális, de nem - verbális. "A verbális lényegi tulajdonsága nem az akusztikus térben létező hang, hanem sok meghatározott előfordulás absztrakciónak megjelenítése egyetlen jelben, amely asután a jelek jele, vagyis szimbólum lesz."⁸

A nem - verbális kutatások többnyire arra az alaptételre épülnek, hogy amennyiben a szavakat nem mondjuk ki vagy nem írjuk le, természetük szerint nem - verbálisak lesznek. A nem - verbális terminus a meghatározás értelmében felöleli az olyan árnyalatokat is, amelyek szavainkat beburkolják, például a hanglejtést vagy a betűtípust is. Erre az álláspontra helyezkedett Ruesch és Kees is alapvető munkájukban a Nonverbal Communication: Notes on the Visual Perception of Human Relations-ban, amelyben meghatározták, mit tartanak a nem - verbális kutatásokban elsődleges elemeknek. Szerintük a kódolás nem - verbális formái három kategóriába tartoznak.⁹ A jelnyelv tartalmazza azokat a formákat, ahol a szavakat

számokat és körpontoszási jeleket kizsírították a gesztusok. Ezek az autóstoppolás "egyszótagos" jelétől az olyan teljes rendszerekig terjedhetnek, mint a süketek nyelve. A tevékenység-nyelv kategóriája tartalmazza mindazokat a mondatokat, amelyek ~~egy~~ részét személyes szükségletet szolgálnak, másrészt észlelők számára megállapításokat fejtenek ki, tehát nem kizárólag jelzések-ként használatosak. /Pl. írás, sétálás stb./ A harmadik nagy kategória a tárgynyelv, amely anyagi dolgok szándékos vagy nem szándékos felmutatását foglalja magába. Ilyen anyagi dolgok lehetnek eszközök, műtárgyak, stb. A tárgynyelv körébe tartozik a felöltötött emberi test is.

A nem - verbális terminus tehát rendszerint mindazon kommunikációs események jellemzésére használatos, amelyek a beszélt vagy írott szó határain túl vannak. Észre kell azonban vennünk, hogy ezeknek az eseményeknek és viselkedéseknek egy részét verbális szimbólumokon keresztül értelmezzük. A nem - verbális kódját megállapíthatjuk, hogy típusosan analógias, benne mindig fokozatok, folyamatosan erősödő vagy gyengülő jelintenzitások szerepelnek.

A továbbiakban a nem - verbális kommunikáció organikus felosztásával és az egyes nem - verbális csatornákkal ismerkedünk meg. Az organikus felosztás - dimenziók - és a csatornák elkülönítése azért szükséges, mert az egyes dimenziók jelzései sokszor több csatornán keresztül valósulnak meg, ezáltal azonban természetesen szoros, de sokszor egymást keresztező kapcsolat van a kétféle megközelítés között.

I. 2. A nem-verbális kommunikáció dimenziói

Az emberi kommunikációnak két nem - verbális dimenzióját szokták elkülöníteni.¹⁰ Természetesen az itt ismertetett felosztás csak egyike a lehetséges felosztásoknak, amennyiben a kutatás megköveteli, úgy a felosztás tovább finomítható, vagy az egyes területeket összevonva nagyobb egységeket is vizsgálhatunk. A kutatások tükrében a következő nagy területek elkülönítése látszik célszerűnek:

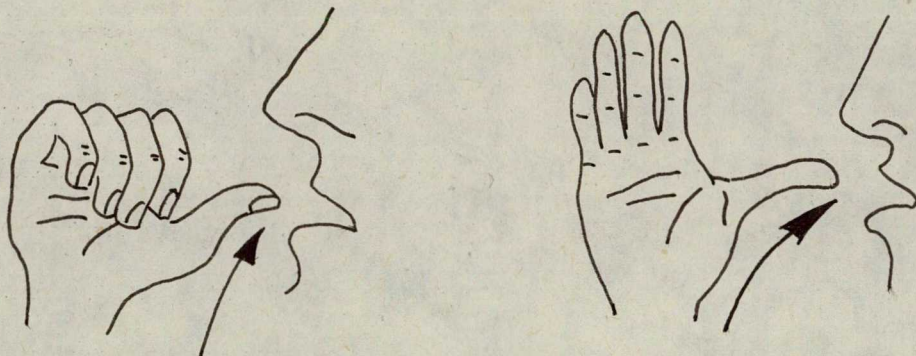
1. testmozgás vagy ún. kinezikus viselkedés
2. testi jellemzők
3. érintkezéses viselkedés
4. paranyelv
5. proxemika
6. készítmények
7. környezeti jellemzők

I. 2.1. Testmozgás vagy kinezikus viselkedés

Testmozgáson vagy kinezikus viselkedésen tipikusan a gesztusokat, a test, a végtagok, a kéz és a láb, a fej mozdulatait, az arckifejezéseket, a szem viselkedését /a pislogás, a tekintet irányulása, időtartama, a pupilla mozgása/, valamint a testtartást értjük. A homlokráncolás, a vállak mozgása és a fejbiccentés is a kinezika hatáskörébe tartozik. A nem - verbális jelzéseket aszerint, hogy egyediek vagy általánosak, kommunikációs célokat szolgálnak vagy inkább kifejező jellegűek, érzelmekről, személyiségvonásokról vagy attitűdökről tudósítanak, célszerű csoportokba sorolni. A legismertebb felosztást Ekman és Friesen készítette el,¹¹ s a továbbiakban mi

is ez alapján különböztük el a nem - verbális jelzéseket. Mivel a kinézikus viselkedés jelzéstárát a sokféleség jellemzi, célszerű ezeket a jelzéseket már a csoportosítás alapján tárgyalni.

A. / Emblémák. Ezek olyan nem - verbális aktusok, amelyek közvetlen verbális fordításban vagy szótári definícióval megadhatók - általában egy-két szóban vagy egyetlen kifejezésben. Egyezményes jelentéssel bírnak, egyértelmű híreket szállítanak. Az emblémákat gyakran alkalmazzuk olyankor, amikor a verbális kommunikáció csatornája egyáltalán nem működnek vagy alkalmilag elzáródnak. Elsődlegesen kommunikációs célra használjuk ezeket. A süketek nyelve vagy azok a mozdulatok, amelyeknek segítségével egymástól távol álló személyek kommunikálnak, vagy a kézmozdulattal való köszönések mind emblémák. Az alábbi ábrán az ivás kézmozdulattal történő utánpótlása tehát szintén embléma. A jelzés egyetlen mozdulattal áll mindkét esetben, szótári fordítása kb. "Szomjas vagyok." vagy "Adj inni!"

2. ábra

Kiváló példa még az emblémákra a nem tagadószónak megfelelő fejrészés, az igennek megfelelő bólintás vagy az "Engem nem érdekel." illetve "Nekem mindegy." kifejezéseknek megfelelő vállrándítás. Az emblémák kiválasztásának tudatossága körülbelül ugyanolyan fokú, mint a szavak kiválasztása.

B./ Szemléltetők. Ezek közvetlenül kísérik a beszédet, vagy ahhoz közvetlenül kötődnek. Céljuk a verbálisan kifejezetteknek az illusztrálása. Olyan nem - verbális aktusok tartoznak ide, mint a hangsúlyosó térbeli viszonyt vagy testi cselekvést ábrázoló mozgulatok /idetartoznak pl. a beszédet kísérő gesztikuláció mozgulatai, a vokális jelségek közül a hangsúlyozott részek nagyobb hangereje, stb./. Nagy részüket a paralingvisztikánál tárgyaljuk, mint aláfestő és kiemelő nem - verbális megnyilvánulásokat. A szemléltetők tudatosságunk részét képezik, bár kevésbé nyilvánvalóan, mint az emblémák. Valószínűleg másokat figyelve sajátítjuk el őket.

C./ Érzelemmutatók. Ezek egyszerűen arc kifejezés - alakzatok vagy apróbb mozgások. Érzelemmel kapcsolatos nyelvi kijelentéseket vezethetnek be, tagadhatnak meg vagy állhatnak velük szemleges viszonyban. /pl. valaki "örömtől sugárzó" arccal jelenik meg egy társaságban és közli, hogy: Boldog vagyok. Ebben az esetben az érzelemmutató a közlést bevezeti és megerősíti. Amennyiben valaki fásult hangon és fásult arc kifejezéssel mondja ugyanezt, akkor az érzelemmutatók tagadják a verbális közlést. Szemleges viszonyban van az érzelemmutató a verbális közléssel abban az esetben, ha pl. az arc kifejezésalakzat pozitív vagy negatív megnyilvánulása a beszélő

lelkidállapotát tükrözi, az elmondott szöveg pedig egy hivatalos okmány ismertetése, olyan okmányé, amely a beszélőt személy szerint nem érinti./ Amint megjelenik a mutató nagy fokú tudatosság áll fenn, de felbukkanásuk elképzelhető minden tudatosság nélküli is. Többnyire nem kommunikációra vannak szánva, de lehetnek szándékosak is. Metakommunikációs szerepük jelentős, mivel magáról a kommunikációról tudósítanak.

D./ Szabályozók. Olyan nem - verbális aktusok, amelyek az interakció két vagy több résztvevője között a beszélés - hallgatás váltakozó természetét tartják fenn. Jelzik a beszélővel, hogy folytassa a mondanivalóját, gyorsítsa vagy lassítsa a beszédtempót, adja át a szót, illetve a hallgatóval, hogy vegye át a szót. Ezek körében a fejbólintásokat, szemmozgásokat lehet kiemelni. A beszélő ha a mondottak után kissé megemeli fejét, s tekintete a hallgatóra szegődik, ez általában azt jelenti, hogy szóbeli reagálást vár az elmondottakra, vagyis a hallgató vegye át a szót. Jelentős kulturális kötöttségek mutatkoznak az egyes szabályozók használatában. Nem kötődnek meghatározott beszédviselkedéshez, a tudatosság határán mozognak, gátlásukat nehéz kiépíteni. A legjobban ismert szabályozó a verbális "úhm", "aha" fejbólintással való kifejezése.

E./ Alkalmaszkodók. Ezek a legnehezebben meghatározható nem - verbális viselkedések. Nevüket onnan kapták, hogy valószínűleg gyermekkori kifejlődésük során az alkalmaszkodásra tett erőfeszítésekben gyökereznek. Adaptáló jelzések, amelyek a személyiség

visszonyulását fejezik ki az adott kommunikációs helyzetben. Lehetnek minősítő jellegűek, de lehetnek csupán a személyiségből következő, idiósinkratikus reakcióminták. Ide tartozik a kéz és a lábfej sok, tipikusan szorongásosnak tartott, ideges mozgulata. Az alábbi képsorozaton jól láthatók az alkalmaskodók, ha a kéztartásra figyelünk. Egy álló helyzetben történt beszélgetés néhány helyzetét rögzítik a képek. A beszélgetés kezdeténél a kezek leengedett állapotban, a kézfejek enyhén összébe szorítva vannak, amely a várakozást illetve a felkészülést mutatja. A beszélgetés során a kezek fokozatosan összekulcsolódnak, míg végül a beszélgetés egy kritikus pontjához érve teljesen egymásba fonódnak, mintegy "belőlük merít erőt" a tanuló.

a.

b.

c,

d,

1.kép

Az alkalmazkodók tipikusan nem tudatosak. Metakommunikációs szerepük még az érzelemmutatókénál is jelentősebb.

I. 2.2. Testi jellemzők.

A testi jellemzők olyan hatásos nem - verbális jelzések, amelyek nem kötődnek mozgáshoz. Az egyén fizikai - fiziológiai adottságai tartoznak ebbe a kategóriába. Az interakció résztvevőjét hosszabb időn át jellemzik, így az egyes kommunikációs aktuson belül is állandóak, szerepük az interakció létrejöttében és lefolyásának módjában is döntő. A legfontosabb testi jellemzők a testalkat, az arcteremtés, illetve a hangminőség. Idetartozik a bőr színe, valamint a testszagok is. A kérdőívek kitöltésében résztvevő tanulók egyértelműen fontosnak tartották a testi jellemzőket. Az interakció létrejöttének feltételeként kiemelték, hogy csak olyan számukra idegen személlyel kezdeményeznek beszélgetést, aki fizikai és fiziológiai adottságaiban számukra "szimpatikus". A beszél-

getés időtartama is ennek a "szimpátiának" az arányában alakul, s ez nyoma rá a bélyegét a beszélgetés "hangnemére" is.

I. 2.3. Érintkezéssel viselkedés /taktilis kommunikáció/

Az érintkezéssel viselkedés azonos vagy különböző testfelületek hosszabb vagy rövidebb érintkezéseit foglalja magába. Főleg érzelmekről tudósít. Alkategóriái lehetnek: a simogatás, az ütés /pl. dicsérő vállveregetés/, az üdvözlés és a búcsúzás érintkezéssel formái /pl. csók, kézfogás, átölelés, stb./, mások mozgásainak irányítása, ölelés, stb. Ez a dimenzió a szexuális kommunikáció egyik legfontosabb dimenziója. A taktilis kommunikáció különösen fontos helyet foglal el a 13-17 éves korosztály nem - verbális viselkedésében, éppen a szexuális fejlődés következtében.¹² Számos időtartozó megnyilvánulás használatával, illetve használatának jelentésével nincsenek tisztában a korosztálybeliek, s ezért érintkezéssel viselkedésüket az ellentmondásosság, a próbálgatás, s így a sokszínűség, összetettség jellemzi.

I. 2.4. Paranyelv

A paranyelv némi egyszerűsítéssel fogalmazva nem azzal foglalkozik, hogy mit mondunk, hanem azzal, hogy hogyan mondunk valamit. A nem - verbális jelzések azon csoportjait foglalja magába, amelyek beburkolják a beszédviselkedést. Idetartoznak a hangtulajdonságok: a hangmagasság terjedelme, a hangmagasság kontrolja, a beszédtempó, a rezonancia, a hangképzés és a hangrés kontrolja; továbbá a hangkiadás tulajdonságai: a vokalizációk. A vokalizációk

továbbá oszthatók hangbéli jellemzőkre /pl. nevetés, ásítás, stb/, hangbéli módosítókra /pl. intenzitás, hangmagasság/ és úgynevezett hangbéli különállókra /pl. aha, hm, öö ...öö, eh, stb./ A beszédhibák is ebbe a kategóriába tartoznak.

I. 2.5. Proxemika

A proxemika - kutatás azt vizsgálja, hogyan használja az ember személyes és társadalmi terét. Ehhez a területhez tartozik az interakciós partnerek távolsága, az ülésrend, sőt a településrend is. A partnerek közti távolság vagy a csoporton belüli elhelyezkedés a legtöbb esetben kommunikatív. A tanítási órán azok a tanulók igyekeznek elfoglalni a tanárhoz legközelebb eső helyeket, akik aktívan, minden mozdulatukkal igyekeznek résztvenni az órai munkában, középpütt helyezkednek el azok, akik az óra menetétől teszik függővé részvételüket és a tanártól legtávolabb helyezkednek el azok, akik csak passzív résztvevői szándékoznak lenni a munkának. Természetesen ez nem általános törvényszerűség, a tanulók között szép számmal akadnak olyanok is, akik azért választják a legtávolabbi helyeket, hogy onnét az egész munkát áttekinthessék, s így jobban részt tudjanak venni abban. Ezek a megállapítások csak az úgynevezett szabad ülésrendű órákra érvényesek. Az előre meghatározott ülésrend is kommunikatív, mert előre jelzi, hogy kinek mennyire lehet számítani a munkájára illetve mennyire kell figyelni az illetőre. Hasonlóan érvényesül az ülésrend szerepe előadásokon, gyűléseken stb. is. Pontos kommunikatív jellemző a kétszemélyes interakcióban résztvevő felek távolságtartása is,

ez kifejezi a két fél személyes kapcsolatát, az esetleges társadalmi különbségeket, illetve a témához való viszonyulásukat.

I. 2.6. Készítmények

Az interakcióban résztvevő személyeken levő tárgyak megválasztása, elhelyezése, kezelése is működhet nem - verbális ingerként. Ilyen készítmények lehetnek a ruházat, a kozmetikai szerek, a szemüveg, a paróka, az ékszerek, s a cigaretta is. Befolyásolhatja az interakciót, ha valaki kellemes parfümöt használ, illetve ha dohányzik. A készítmények hatása gyakran rokon a testi jellemzőkével. A kérdőívek kitöltésében résztvevő tanulók nagy hangsúlyt helyeztek az interakciós partner ruházatára is, bár elismerték, hogy a ruházat lehet félrevezető motívum is, de a legtöbben a jellem tükröződését látják az öltözködés összeállításában. Szakadt, piszkos, elhanyagolt ruházatú egyénnel nem szívesen kezdeményeznek beszélgetést, s igyekeznek a beszélgetés időtartamát a minimálisra csökkenteni. Természetesen csak abban az esetben, ha nem érzik indokoltnak az adott megjelenést, illetve ha ismeretlen egyénnel tapasztalják azt. Hasonló a helyzet a túl feltűnő, indokolatlanul kirívó "túl cicomázott" öltözködés esetén is.

I. 2.7. Környezeti tényezők

A környezeti tényezők azok az elemek, amelyek bár szorosan kapcsolódnak az emberi viszonyokhoz, azoknak nem közvetlen részei. A környezeti tényezők közé tartozik a bútor, az építészeti stílus, a színek, a szagok, a világítási tényezők és a mellékzajok.

Ebbe a kategóriába tartoznak az úgynevezett cselekvésnyomok, amelyek az előbbiekkel együtt jelentős hatással lehetnek az interakcióra. A cselekvésnyomok jellegzetes példája lehet egy cigarettacsikk, amit a leendő interakciós partner dobott el. Ebben az esetben a leendő interakció másik résztvevője már előre befolyásolva vesz részt az interakcióban, és ez meghatározhatja az interakció egész menetét is.

A környezeti tényezőket és az előző pontban tárgyalt készítményeket csak a nem - verbális kommunikáció tágabb értelmezésekor szokás figyelembe venni, mivel a közvetlen emberi kommunikációnak nem eszközei.

I. 3. A kommunikáció nem - verbális csatornái

A nem - verbális kommunikáció csatornáival és ezek működésével kapcsolatos felismerések alapvető jelentőségűek a kommunikáció egész teóriája szempontjából. Nehéz meghatározni e csatornákat úgy, hogy elkülönítsük őket a fiziológiai expressziótól és a kommunikációs funkciótól, amelyet a csatorna a közlési folyamatban betölt.

A nem - verbális kommunikáció főbb csatornái a következők:⁴³

1. mimikai kommunikáció
2. kommunikáció a tekintet révén
3. vokális kommunikáció
4. mozgásos vagy akciók kommunikációs csatornák
5. kulturális szignálok

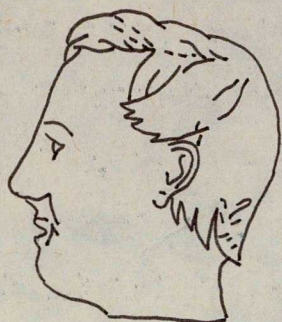
Az ötödikként felsorolt kulturális szigálok természetük-
nél fogva különböznek az előzőktől abban, hogy nem konkrét te-
vékenységek, hanem a tevékenységek utóhatásaként fejtik ki kom-
munikatív hatásukat. Az alábbiakban az egyes csatornákat a dimen-
ziók és a jelzések osztályozásának megfelelően ismertetjük.

I. 3.1. Mimikai kommunikáció

A mimika az emberi kommunikációban állandó közlési csatorna.
Az ezen futó jelzések biológiai kódja közös az emberekben, és ez
a dekódolást biztosítja. Ennek értelmében vannak biológiailag
meghatározott érzelemkifejezési mimikák, amelyek kultúrától füg-
getlenek és így az emberiség minden tagjánál megfigyelhetők. Már
Darwin fényképeket használt az érzelemkifejezések felismertetésé-
re,¹⁴ később a Rudolph - féle képeket alkalmazták ilyen vizsgálatok-
nál.¹⁵ Nehezíti a kutatást, hogy reprodukáló személy csak a legna-
gyobb erőfeszítések árán tudja reprodukálni a megadott érzelme-
hez tartozó arcifejezést, s akkor sem tökéletesen. /Ezt igazolják a
dolgozat második részében ismertetett vizsgálatok is./ Az alábbi
ábrákon bemutatott arcifejezésalakokat a kísérleti személyek
könnyen felismerték, s a meghatározások azonos eredményre vezettek
az amerikai kutatások és a tanulók esetében is.

a, közömbös /passive/

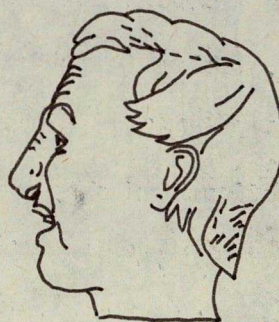
b, nagyon bánatos
/very displeased/

c, kellemetlen illatot érez
/unpleasant olfactori
attention/

d, felingerelt
/Bewildered/

e, ijedt
/Horrified/

3. ábra

Darwin húsz - szerinte felismerhető - érzelmekkifejeződését különböztetett el. Egy újabb felmérés szerint - ld. Osgood /1966.¹⁶/ - az arckifejezések hét érzelmi állapotot tükröznek megbízhatóan: örömet, meglepetést, félelmet, szomorúságot, haragot, undort és érdeklődést. Hasonló eredményekhez jutott az Ekman-munkacsoport is.¹⁷ Szerintük a biológiailag meghatározott mimika kulturális hatások nyomán jelentősen változhat. Kultúrától függően más lehet az ér-

szemek kiváltásának ingerküszöbe, az érzelemkifejeződés tartalma és mértéke, az érzelemkifejeződés szabályozottsága és kommunikatív hatása. A vizsgálatok kimutatták, hogy az érzelemkifejeződés szempontjából az arcon a szemeknek, a szemöldök és a száj vonalának van döntő szerepe, ugyanakkor az orr vonala a mimikai kódoknak nem eleme.

Az érzelemnyilvánítások lényegében viszonyulást, érzelmi állásfoglalást kifejező kommunikációk, amelyeknek a mindennapi érintkezésben nagy szerepük van. Normatív szabályozás alatt áll a mimikai megnyilvánulások egy része, amely a kommunikációban mint tudatos lexikális értelemmel bíró kommunikatív jel szerepel. A mimikai jelzéseket az Ekman - Friesen - féle osztályozás mindegyik csoportjában megtaláljuk. Már az ókorban is jelentős szerepet kaptak, így például az összevont szemöldök már a görögöknél is a harag kifejezője volt.

A mimikai csatorna jelzései gyakran kiegészülnek más csatornák jelzéseivel, s így az egész jelzéskomplexum hordozza a megfelelő érzelemkifejezést, illetve az általa képviselt jelentés. Gyakori kiegészítők a fejtartás, a különböző kézmozdulatok, amelyek kapcsolódásával az érzelemkifejeződés megnyilvánulásai az egyén

2. kép

lelkiállapotát, tevékenységét tükrözik. A kettes képen jól látható, hogy az elgondolkozó, töprengő arc kifejezést hogyan egészíti ki a fejtartás, s a jelzések kapcsolata adja az állapot teljes kifejeződését. A harmadik kép arc kifejezése azonban önmagában is teljes értékű.¹⁸ A négyes képen azt látjuk, hogy a tanuló nevetéséhez kézmozdulat és szemhunyorítás társul, ami a természetes interakciók során gyakori jelenség.

3. kép

4. kép

I. 3.2. Kommunikáció a tekintet révén /looking behavior/

A minikával látsszólag összefüggő tekintet az embernél külön kommunikációs csatornaként működik. A tekintet "visszajelentés a visszajelentésről", vagyis arról kelt képet, hogy az interakciós partner mit észlel, mit vesz észre, és ezáltal könnyíti a kontrollt a helyzet fölött. A tekintet az impressziókéltés fő bázisa. Irányának és tartalmának mindig szignál értéke van, amelyre

az interakciós partner
szükségszerűen figyel.
A tekintet kifejezhet
szimpátiát, szerete-
tet, lehet szabályozó
szerepű /pl. üres te-
kintet a meg nem értés
jele/ és lehet embléma
is: merev, hosszadalmas
ránézés valamire egyez-
ményes alapú közlés le-
het. A hosszas rátekin-
tés valakire kapcsolat-
minősítő kezdeményezés,
ajánlkozás lehet. Erre
példa a "szemelés".

5. kép

A tekintet a figyelem kontrolljának legmegbízhatóbb forrá-
sa, az interakciós partnerre - pl. előadóra - való odafigyelés
tükrözője.¹⁹ /ld. ötös kép/. A tekintetet kísérő mimika tovább fi-
nomíthatja annak kifejező jellegét. A pupilla tágassága - bár
nehezebben megfigyelhető -, szintén bizonyos érzelmekről hordoz
információt. Az alábbi képeken /ld. hatos és hetes kép/ a tekin-
tet kiegészül más csatornák működésével is.²⁰ A hatos képen a fej-
tartás, sőt a kéztartás és a felső test "odafordulása" is kapcs-
lódik a tekintet irányulásához, azonban a fő jelentéshordozó to-
vábbra is a tekintet marad.

6. kép

7. kép

I. 3.3. A vokális kommunikáció

A közvetlen emberi kommunikáció szempontjából a nyelv és a beszéd megkülönböztetése egymástól azért is lényeges, mert a beszédben egy jellegzetes nem -verbális csatorna az ún. vokális kommunikáció is szükségszerűen működik. Természetesen a vokális kommunikáció szorosan összefonódik a beszéd tartalmával, és elsősorban mint paralingvisztikai megnyilvánulásnak van szerepe /ld. a dimenzióknál a paranyelvről mondottakat is./

Egy sor hanghasználati jelenség embléma jellegét kapott, annyira tisztázódott és közhasználatúvá vált, hogy megfogalmazás-

beli változata is van. Így a magyar nyelvben pl. valaki "kemény hangon beszél", "felemeli a hangját", "nem a megfelelő hangot üti meg", stb.

A hang valószínűleg több érzelmi modulációt tartalmaz - pl. feszültséget, izgalmat, stb. -, mint maga a mimika, és az egyes modalitások közötti átmenet is jobban megvan. A hang émo-
ciókifejező, tehát viszonyulást jelző funkciójánál talán több és lényegesebb jelet hordoz a beszéd folyamatának formalitása, amely teljesen független attól, amit a beszélő mond. Ilyen a hangsúly helyezése és tartása a szavak egyes szótagain, a mondat dallamváltozása, a szavak közti szünetek, amelyek lényegében a technikai szabályozás funkciót végzik a verbális interakcióban, tehát az Ekman - munkacsoport terminológiája szerint a szabályozók - regulátorok - kategóriájába tartoznak. Általában a hang és maga a vokális kommunikáció sem önálló csatorna, bár a telefon és a rádió némileg önállóvá tette.

I. 3.4. A mozgásos /akciós/ kommunikációs csatornák

A mozgásos kommunikációk egy része olyan, mintha a kommunikáló személyiség valamilyen akcióban lenne, valamit csinálna vagy készülné valamit tenni, ezért szokták ezeket együttesen akciós kommunikációnak is nevezni.

Négyféle ilyen csatornát különböztetünk meg:

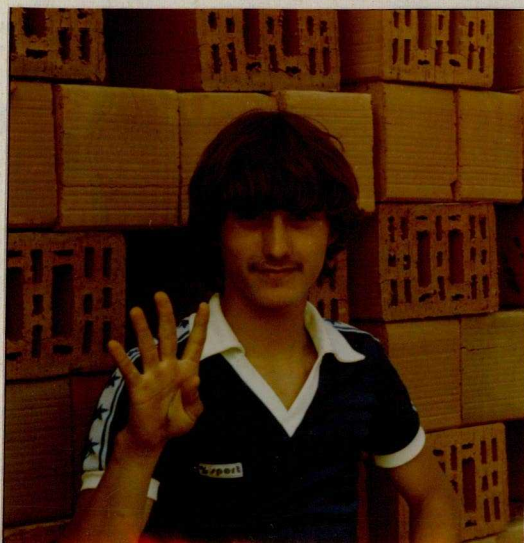
1. gesztusok
2. testtartás
3. térközszabályozás
4. Kinezikus mozgások

I. 3.4.1. A gesztusok

A gesztusok közé a fej és a kezek, karok mozgásait soroljuk. Ezek a testrészek az interakció során általában mozgásban vannak, s e mozgásoknak értelmük és jelentésük van. Lehetnek tudatosak, de öntudatlanok is, azonban a kommunikációs partner ezekre figyel, néz és reagál is. Valamennyi kommunikációs csatorna közül a gesztusok közt van a legtöbb egyezményes jel, azaz embléma. A fej mozgásai igenlést vagy tagadást, helytelenítést²¹ /pl. fejcsóválás/, megelégedetlenséget, elszomorodást stb. fejeznek ki. A kezek hívást, elutasítást, könyörgést képesek kinyilvánítani, köszöntésre lendülnek, fenyegetően ökölbe szorúlnak, az ujjak a győzelem V betűjét formálják /köszönő és mutatóujj/, stb. E jelzési módok egy része ősi kulturális eredetű - mint az igenlés és tagadás fejmozdulatra -, másik részük nem régen keletkezett, s esetleg rövid ideig maradt csak fenn, mint a német "Heil!" köszöntést kísérő jellegzetes kézlendítés. Minél későbbi termék egy konvencionális gesztus, annál inkább részt vesznek létrejöttében a szociális normák és használata annál erőteljesebben szabályozott.

/Az igent és a nemet kifejező fejmozdulatok kialakulásáról Roman Jakobson tett jelentős megállapításokat. Az orosz és a bolgár jelzésrendszert összevetve arra a megállapításra jutott, hogy bár látszólag teljesen önkényesnek tűnik a jelzés mód megválasztása azonban mélyebb szinten vizsgálva a kérdést hasonló jelgyekre bukkanunk /ld. Jakobson, 1972/

A nyolcadik képen egy kisebb közösségen belül - baráti körben - kialakult embléma jellegű gesztust láthatunk, amelynek jelentése: Szervusz! Kálmán minden rendben van.

8. kép

A kezekről készült fényképek alapján a kísérleti személyek - jelen esetben középiskolások - ugyanolyan biztosan ismerték fel az érzelmi állapotokat, mint az arckifejezések esetében.

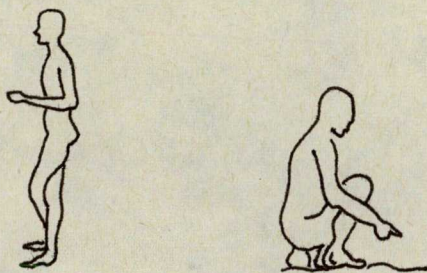
A gesztusok kevésbé tudatos részének egy jelentős hányada szabályozó funkciót tölt be. /Pl. apró fej - és kézmozgásokkal fejezzük ki a kommunikáció folytatását, vagy kérjük a szó átadását./ A másik részük ezeknek paralingvisztikai funkciót tölt be. Ennek legjellegzetesebb megnyilvánulása a beszédet kísérő kommunikációs gesztikuláció. Vannak adaptáló gesztusok is, például a beszéd közbeni bizonyos rendezetlen kézmozdulatok. A szórakozottság jelének tűnő megnyilvánulások jobban megfigyelve szim-

bolikusan közlik a következő, a beszélőben még csak készülő, szerveződő közléstartalmat.

A gesztusok tárgyalását egyelőre zárjuk Ruesek és Kees meghatározásával: "azokat a mozdulatokat nevezzük gesztusoknak, amelyeket kizárólag kommunikációra használunk, ezek többnyire szimbolikus mozdulatok, amelyek önmagukban általában nem szolgálnak testi szükségletet.²²"

I.3.4.2. A testtartás /poszturális kommunikáció/

Nem - verbális mozgásos csatorna a testtartás is, s egyben nem - verbális dimenzió is, mint azt már láttuk. A testtartás vagy a test elhelyezkedése első["] pillantásra is igen sokat árul el abból, hogy mi játszódik le az interakció során.

4. ábra

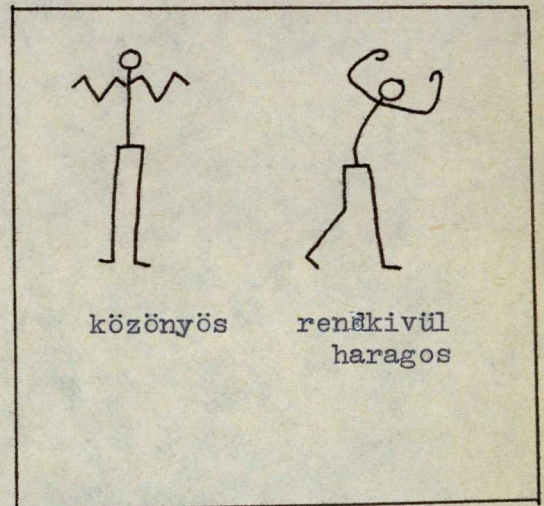
A fenti ábrán látható két különböző testhelyzet az interakció során elhangzott különböző témájú beszélgetésre utalhat, mutatja az interakcióban résztvevő személy viszonyát a témához és a partnerhez. /Az ábra utal arra is, hogy a testtartást gesztusok és alkalmazkodók egészíthetik ki, tehetik hangsúlyozottá./

A testtartás funkciója egyrészt az, hogy elkülönítse az egyéni viselkedés azon alkotórészeit, amelyekkel minden személy hozzájárul a csoporttevékenységhez; jelzi, hogy az egyéni hozzájárulások milyen viszonyban állnak egymással, másrészt meghatározza az interakció lépéseit és sorrendjét, vagyis a programot. A testtartás ezen alakzatai a kommunikáció aspektusainak megbízható jelzői. A testtartás változatai inkább intenzitást jelző szerepet töltenek be, azonban képesek specifikus érzelmeket is kifejezni.

Kísérleti személyek meglehetősen egyöntetűséggel tudták kiválasztani a pálcikaemberkéik sorából a közönyös és a rendkívül haragos egyén jellegzetes pózát. /ld. az ötödik ábrát!/²³

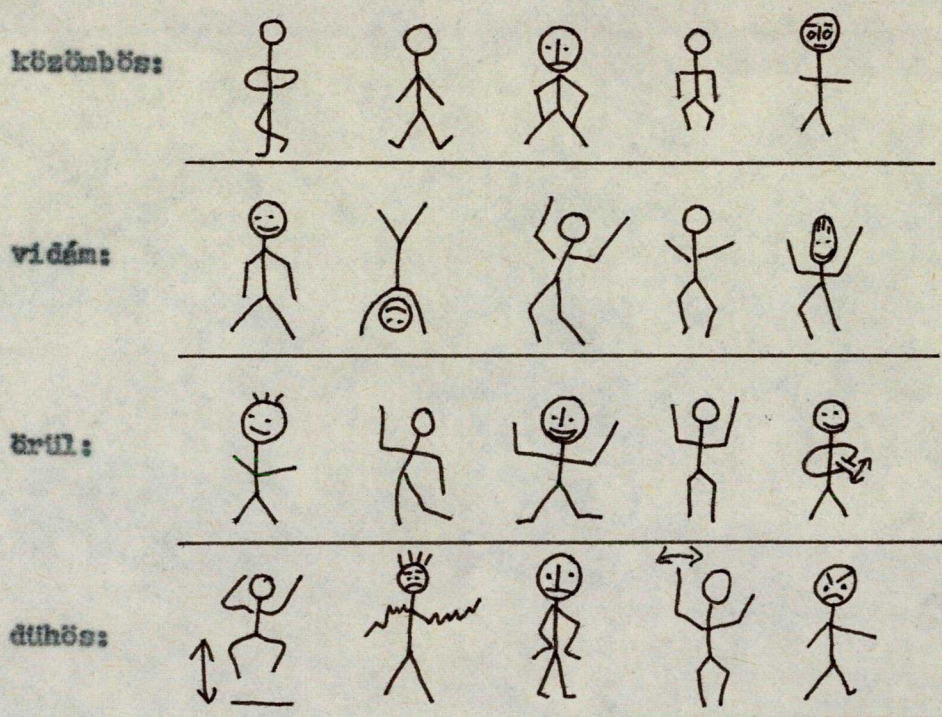
A tanulók a kérdőívben azt a feladatot kapták, hogy pálcikaemberkéikkel ábrázolják, hogy az illető személy közömbös valami iránt,

örül valaminek, vidám, illetve dühös. Megoldásként természetesen különböző pálcikaemberkéik születtek, azonban az egyes lelkiállapotok ábrázolása esetében a különbözőség ellenére is sok hasonló vonást fedezhetünk fel. A közömbösséget kifejező figurák törzse általában egyenes, a karok többnyire leeresztett állapotban vannak. Az öröm és a vidámság ábrázolásánál keverednek a figurák, ennek oka a két állapot közötti nagyfokú egyezés. /A kettő között a döntő eltérés mindekszer abban van, hogy az öröm kiváltó oka általában sokkal konkrétabb, többnyire külső valósághoz kötött, míg a vidámság lehet emberi adott-

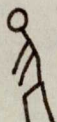
5. ábra

ság is./ Ezeknek az érzéseknek a kifejezésére többnyire a karok kifejező mozgásait ábrázolták a tanulók, gyakori a fölfele tartott karral illetve hátra döntött törzssel történő ábrázolás. ebben az esetben a lábak helyzete is kötetlenséget, szabadságot mutat. A düh kifejezéseként gyakran találunk a kezek mozgására történő utalást vagy éppen az ellenkezőjét, a teljes mozdulatlanságot. Mind az öröm, vidámság mind a düh ábrázolásánál sok tanuló igyekezett az arckifejezést is bemutatni. Ezeken az ábrákon a testtartás és a karmozgások mellett a szemek, és a száj vonala hordozzák a kifejezőerőt. /Az alábbi ábrákon csak néhány tipikus példát mutatunk be, a teljes összevetést a kérdőívek értékelésénél adjuk meg./

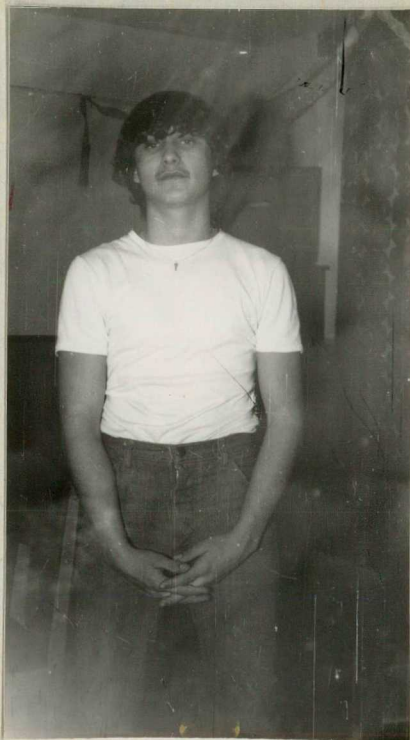
6. ábra

A szomorúságot, bánatot jelző pálcikaemberkét /rákérdezés után/ a legtöbb tanuló előregörnyedő testtartásban, lógó karokkal ábrázolta volna, vagyis a következő ábrának megfelelően.

7. ábra

A testtartás jelölhet társadalmi hovatartozást, korosztályhoz tartozást is. Ilyen például a kamasz jellegzetes "nagyfiús" testtartása. /ld. a 9. képen!/ A képen a leeresztett, test előtt összekulcsolt kezek, az enyhén szétvetett lábak jelzik a kamasz ellentmondásos helyzetét, a gyermekekhez már nem, a felnőttekhez még nem tartozását. Ehhez járul a kissé hátravetett fej és a talán konoknak nevezhető tekintet.

9. kép

Hangsúlyozni kell, hogy amit a testtartás jelöl, az nem személyiségtulajdonság, hanem kommunikatív, strukturális esemény.²⁴ Tény azonban, hogy az adott korcsoportra jellemző testtartás megvalósulása esetén is közrejátszanak a személyiségtulajdonságok, ezek biztosítják annak egyediségét, azonban a kommunikációs interakcióra vonatkozó jelzések szerepe is döntő.

A testtartás gyakran kapcsolódik a mimikához és a gesztusokhoz, ezekkel együtt egy komplex kifejezést alkot.

A ~~tíz~~es és a tizenegyes képen két eltérő környezetből származó, különböző városban lakó és tanuló fiú az értetlenség és a hozzákapcsolódó tehetetlenség kifejezését reprodukálja az előzőekben említett három csatorna igénybevételével. Jól látható, hogy a két esetben jelentősen eltér az egyes csatornákon érkező jelzések aránya. Míg a tízes képen a mimika, sőt a fejtartás is döntő jelentőségre tesz szert, addig²⁵ a tizenegyes képen ezek kevesebb jelzést továbbítanak. A két tanuló tehát különbözőképpen képviseli el saját reagálását, ebből is látható, hogy a személyiségnek is döntő szerepe van a testtartásban, azonban ez inkább csak a járulékos elemeket teszi eltérővé, hiszen a képeken is látszik a karok és a vállak, s ezzel együtt a törzs helyzetének nagyfokú hasonlósága.

10. kép

11. kép

A poszturális kommunikáció sok szempontból kapcsolatban van a kinezikával - egyes kutatók annak egy részterületeként kezelik -, de összefügg a térközszabályozó viselkedéssel is, tekintettel arra, hogy pl. ülő helyzetben az előre - hátra történő mozgás befolyásolja a kommunikációban résztvevők közötti távolságot, változtat a látószögön, amelyben egymásra néznek.

I. 3.4.3.A térközszabályozó viselkedés

Azoknak a távolságoknak, amelyeket az emberek az interakció során egymástól felvessnek, kommunikációs jelentősége van. Az interakciós partnerek közti térköz viszonylatformát kommunikálja, főleg a magánviszony, a kapcsolat szempontjából jelentős. Minél lazább, formálisabb a viszony, a kontaktus annál nagyobb térközzel engedhető csak meg. Hall²⁶, a térközszabályozó viselkedés kutatásának /proxemikai kutatásoknak/ egyik kiemelkedő kutatója nyolcféle távolságtípust különböztet meg a nagyon közelitől egészen a távolság nyújtásáig, vagyis az elmezetel közben való közlésig. Mindegyik fokozatot a beszéd hallhatóságával, a legszükségesebb hangerő nagyságával jellemezi. Ezeket a típusokat a kutatások a későbbiek során nem mindenben igazolták, azonban a típusok száma és elkülönítése a közvetlen kommunikáció szempontjából kevésbé jelentős, mint a távolságtartás kommunikációs funkciójának a ténye, amely kétségtelen, s amelynek nagy szerepe van a kommunikáció dinamikájában.

I. 3.4.4. A kinezika

A nem - verbális kommunikáció egy sajátos kutatási módja a kinezika, amely a kifejezőmozgások vizsgálatának amerikai hagyományából fejlődött ki. Megalapítója, Ray Birdwhistell kezdettől fogva a kommunikáció problémakörébe sorolta a kinezikai megnyilvánulásokat. A kinezikában mindenféle mozgást vizsgálnak, ami a kommunikációs folyamatban előfordul, és ami valamilyen jelentést hordoz. Így a kinezika lényegébe magába foglalja a mimikai és gesztusmozgások, valamint a testtartások jelenségeit is, és még ennél sokkal több, más finom megnyilvánulásokat is. Ez indokolja, hogy itt, a nem - verbális csatornák fejezetében szójunk a kinezikáról, holott nem egy külön csatorna, hanem önálló tudományág. A kinezika a lingvisztikával egyenértékű, ahhoz hasonló tudományág szeretne lenni, keresi is az analógiákat és a kapcsolatokat a strukturális nyelvészettel. Feltételezi, hogy a nyelv strukturális egységeihez - fonémák, morfémák - hasonló egységei vannak a kinezikus viselkedésnek is, ezek a kinémák is a kinemorfémák.

A kinezika célját Birdwhistell /1963./²⁷ és Schefflen /1965./²⁸ abban határozzák meg, hogy ezeket az egységet leírja és a nyelvészeti szabályokhoz hasonlóan megállapítsa a használati szabályszerűségeiket. A mai ismereteink alapján úgy tűnik, hogy kinezikai és a poszturális csatorna azonos, csak a kinezikai dinamikusabb megközelítési módja tér el a poszturális kommunikáció statikusabb megközelítésétől. A kinezika számos módszertani elve átvihetőnek látszik a nem - verbális kommunikáció egyéb területeinek kutatásában is.

I. 3.5. A kulturális szignálok

A nem - verbális kommunikáció dimenzióinak tárgyalásakor már említettük a készítmények és a környezeti tényezők szerepét. Ezeket a jelzéseket nevezzük összefoglaló néven kulturális szignáloknak. Szerepük a kommunikációban kétségtelen, s az általuk hordozott információra az interakció során nagy szükség van. Ezek a tényezők azonban az interakció során állandóak, inkább a kommunikációs folyamat keretének tekinthetők, mint annak aktív részének. Önellő részei a kommunikációnak akkor lesznek, ha valamilyen nem - verbális gesztus külön utal rájuk. /Pl. a szép hajviselést a fejtartás megemelése előtérbe állíthatja./²⁹ Az öltözet elemeinek jelsszerűségére Barthes hívta fel a figyelmet "Visélet" - koncepciója rokon Saussurre parole fogalmával. Barthes szerint az öltözködés aktuális egyedi megvalósulása nem azonosak az öltözetnyelvvel; az egyenruhát például viselheti valaki elegánsan, míg másokon esetleg "lőgni fog."

A fenti csatornák az interakció során egymáshoz kapcsolódva fejtik ki kommunikatív szerepüket. A kommunikáció során hol az egyik, hol a másik csatorna jelzései az erősebbek; működésükre az egymással és a verbális csatornával megvalósuló összhang a jellemző.

I.4. A nem - verbális kommunikáció szemiotikai - nyelvi
rendszere

A nem - verbális kommunikáció kutatása során mind gyakrabban vetődik fel a jelzések jelrendszerekben foglaltsának az igénye, s ennek lehetőségét a kutatások mindinkább alátámasztják. A kinezika vázlatos ismertetésénél láttuk, hogy mintának legtöbbször a nyelvi modellt választják, ahhoz hasonló rendszerbe igyekeznek foglalni a "testnyelv" elemeit.

Első kérdésként az vetődik fel, hogy ebben az esetben valóban rendszerről van-e szó. A kinezikai rendszerben a kettős artikuláció maglété erősen kétséges lehet, hogy ez a rendszer nem fonémákból épül fel, hanem a morféma a legkisebb egység. Az a fogalmi kettősség azonban, amely akár a langue - parole, akár az ergon-energia között van, vagy az a hármasság, amely a rendszer, a beszéd és a norma között fennáll, alkalmazható a testmozgások nyelvére is. Ez az út azonban csak akkor járható, ha a gesztusnyelvet nem a valóságos beszéd kísérő kontextusának tekintjük, hanem megkeressük benne azt a belső magot, amely a valóságos beszéd nélkül, a verbális kommunikáció helyett is működőképes, ez pedig a rendszerszerűség szempontjából a leglényegesebb: az alapokra vonatkozó, az emblémának nevezett mozgáscsoport. Ezek a jeltypusok helyettesítő jellegűek. A szemléltetők, érzelmemutatók, szabályozók és alkalmazkodók egy ilyen rendszerbe szerveződő gesztusnyelvnek mintegy a stílusztikáját teszik lehetővé.³⁰

Ez az elképzelés azonban mindeddig csak a feltételezés szintjén mozog, a kinesikus gesztusok ilyen irányú természetes szerveződését még nem sikerült kimutatni, a gesztusokat a szociális rendszer nem emelte a közös jelrendszer rangjára.

A jelbeszéd legismertebb változata a süketnémák mutagató beszéde, amely egységes és kodifikált, s a fentebb vázolt emblémikus rendszert mutatja. A jellel a süket szemléletes élményre utal, összefüggéseket fejez ki, ezeknek evidenciáját azonban szemléleti szinten éli át.

A jelnyelv grammatikáját meglehetősen leegyszerűsített értelemben kell felfogni, és a szavak nyelvtani osztályait nem szükséges megkülönböztetni. A legkisebb nem jelentéses egységek jelentéses egységekké, majd ezek kifejezésekké is összeállíthatók, de ez a folyamat nem annyira a szóképzéshez vagy a ragozáshoz, mint inkább a szóösszerakáshoz vagy a szórendhez hasonlítható.³¹

A jelnyelvben, így a süketnémák esetében is, a megfogalmazott gondolat helyessége a mögötte meghúzódó szemléletes evidenciákból fakad, főleg azt jeleníti meg a valóságból, ami látható, az összefüggéseket nehezen tudja megragadni. A jelnyelv viszonyítási rendszerének hiánya miatt a jelnyelven történő gondolkodás széttöredezik, mozaikszerűvé válik. A jelnyelv sohasem szakadhat el oly mértékben a valóságtól, mint a szónyelv.³²

A gesztusnyelv szemantikájának kidolgozásánál Ekman és munkatársai alapvető megállapítását kell figyelembe venni, miszerint bizonyos érzelmek kifejeződése kultúrától függetlenül az ember

fiziológiai felépítésében gyökerezik. Mehezíti a szemantika kidolgozását, hogy ez a megállapítás csak az érzelengkifejező mimikára igaz, s hogy még e területen is a kultúra különböző módosító hatásaival kell számolnunk. A kultúrától vagy szűkebb csoportoktól függő gesztusoknak még az összegyűjtése is bonyolult feladat az állandó átértékelődések miatt.

A gesztusnyelv pragmatikáját a kulturális konvenciók alakítják, a belső rendszernek - ha ugyan van ilyen rendszer - az eddigi kutatások szerint nincs szerepe.

A nem - verbális kommunikáció kutatói nemcsak a kinezikai mozgások nyelvyszerűségével foglalkoznak. Hall például a térközszabályozás nyelvyszerűségét próbálta igazolni a Hockett-i kritériumok alapján.³³ Igazolásának alapvető hibája, hogy a kulturális relativitást összetéveszti a nyelvészetnek a nyelvi jel tetszőlegességével vagy megállapodásszerűségével szemben felállított követelményével.

A nem - verbális kommunikáció nyelvi rendszerével foglalkozva meg kell említenünk, hogy számos embléma valamilyen "cselekvő" szövegre fordítható le, s így a nyelvészetben használatos beszéd - tett elmélethez kapcsolhatók.³⁴ A kézfogás pl. az üdvözlés, a fejbólintás pedig a jóváhagyás aktusát örmagában is kimeríti. Ezekben az esetekben nem jogosulatlan "beszéd"-tettekről vagy inkább "gesztus"-tettekről szólni. Hozzá tehetjük, hogy az eljárási konvenciók sokszor valószínűleg azt is szabályozzák, hogy egy adott tettet verbálisan vagy nem - verbálisan kell-e végrehajtani.

/Pl. a házasságkötésnél nem állhat az "igen" helyett fejbólintás/ A beszédettettek és a nem - verbális - tettek további közös vonása, hogy a kommunikátorok ugyanolyan előszeretettel alkalmazzák az utóbbiak nyilvánvalóan hibás változatait saját pozíciójuk szemléltetésére, mint az előbbieket. A nem - verbális emblémák tehát a kommunikációban értelmeshetők valamilyen cselekvés elvégzéseként.

Az előzőekben láttuk, hogy a nem - verbális kommunikáció egyes területein a kutatók szemantikai - nyelvi rendszerességeket tételeznek fel, szabályokat igyekeznek feltárni, a nem - verbális kommunikáció teljes jelkészletének együttes, egymás mellett történő alkalmazásának, szabályszerűségeinek a megállapítására azonban a kutatás jelenleg még nem tud vállalkozni. Mindössze az egyes csatornák egymással összefüggő működését vizsgálhatja. A rendszeresség megállapításának nehézségei egyrészt a verbális és nem - verbális oldal szövevényes kapcsolatából, másrészt a nem - verbális jelzések sajátos funkcióiból erednek.

I.5. A nem - verbális kommunikáció a teljes kommunikációs folyamatban

A nem - verbális kommunikáció helyét, szerepét a teljes kommunikációs folyamatban csak úgy körvonalazhatjuk, ha megvizsgáljuk milyen céllal és mely esetekben használjuk az egyes nem - verbális jelzéseket. Mielőtt azonban a nem - verbális jelzéseket használat és funkció szerint csoportosítjuk szükséges annak a hangsúlyozása, hogy a nem - verbális kommunikáció és a verbális kommu-

nikáció rendszere között állandó és szükségszerű szövevényes kapcsolat van. A két rendszer kapcsolata egyéb - általunk fel nem sorolt - jelzésekkel kiegészülve^{3*} adja a teljes kommunikációs rendszert. A rendszer egységét az egyes csatornák bonyolult kapcsolódása biztosítja.

A nem - verbális kommunikáció szerepe vizsgálható az interakció és a benne résztvevő személyek szempontjából, illetve abból a szempontból hogyan támogatja a verbálist oldalt. E két szempontú vizsgálódás során jutunk el a nem - verbális kommunikáció funkcióihoz.

I. 5. 1. A jelzések funkciói a verbális oldal tükrében

A nem - verbális jelzéseket a funkció vagy használat szempontjából egymástól elkülönülő csoportokba sorolhatjuk. Az első nagy csoport azt mutatja, milyen kapcsolatban állhatnak a kommunikáció verbális csatornájával.

A nem - verbális jelzések megismételhetik a verbálisan elmondottakat, ellentmondhatnak azoknak, helyettesíthetik, kiegészíthetik és hangsúlyozhatják azokat. Tekintsük át röviden az egyes szerepköröket!

A./ Ismétlés. Ebben az esetben a nem - verbális jelzések egyszerűen megismétlik a verbálisan elmondottakat. A kommunikáció folyamatát ezzel esetleg szemléletesebbé teszi, azonban a verbális közléshez semmiféle többletinformációval nem járulnak hozzá. Olyan esetekre gondolunk itt, amikor például valakinek azt mondjuk, hogy a keresett épületet északi irányban találja meg és

az irányt a kezünkkel is mutatjuk. Ilyen funkciót tölthetnek be a mimikai jelzések, illetve a gesztusok egész sora is.³⁵

B./ Ellentmondás. Ebben az esetben a nem - verbális jelzés cáfolja a verbálisan elhangzottakat. Olyan esetekre kell itt gondolnunk mint amikor valaki vasogva azt mondja, hogy nem fázik /pl. a fiú a lánynak, hogy ráteríthesse kabátját/, vagy amikor valaki társaságban nemleges választ ad egy meghívásra, de egy kacintással jelzi az illetővel, hogy el fog menni.

Megfigyelések bizonyítják, hogy verbális és nem - verbális jelzések ellentmondása esetén az emberek többsége - a megfigyelésben résztvevő tanulók 90 %-a - a nem - verbális jelzéseknek hisz, mert azok tettetését nehezebbnek tartja. /Pl. ha valaki ingerült hangon azt mondja: "Dehogy haragossom!" akkor általában nem hiszünk neki./

Két egymásnak ellentmondó nem - verbális jelzés esetén is annak hiszünk, amelyiknek a tettetését nehezebbnek tartjuk. A tizenkettes képen például az arcifejezés és a fenyegető kézmozdulat mond ellent egymásnak. Ebben az esetben inkább a mimikai csatorna által közvetített jelzéseknek és a hozzá kapcsolódó testtartásnak adunk hitelt mint az ökölbe szorított kéznek, mert ez utóbbit bárki bármikor reprodukálhatja, míg a mimikai jelzések jobban tartal-

12. kép

vezethetik az illető tényleges szándékát. Érdekes viszont, hogy az egészen kis gyermekek egyes nem - verbális jelzéseknek kevésbé adnak hitelt, mint a felnőttek. Például mosollyal kísért bíráló megjegyzés esetén a megjegyzésnek tulajdonítanak nagyobb jelentőséget, ellentétben a felnőttekkel.

C./ Helyettesítés. Ez akkor fordul elő, amikor a verbális csatornák nem működnek /pl. testi fogyatékosság esetén/ vagy a működésük akadályozott. A süketnémák jelnyelve a legszemléletesebb példa erre, amely szinte valamennyi beszéddel kapcsolatos tartalom kifejezésére alkalmas. A verbális csatornák működését akadályozhatják társadalmi tabuk, csoporton belüli megegyezések, nagy távolságok, erős zaj, stb. Ilyen esetekben nagy szerepük van az emblémáknak, de más nem - verbális jelzések is betölthetnek helyettesítő funkciót. A társadalmi tabukra jó példa, hogy egyes primitív népeknél /pl. az Új-Guineában élő kukukuknál/³⁶ vallási hiedelmek miatt a menstruációs időszakban a nők nem beszélhetnek, mert félnek, hogy szavuk rontást hordoz. Ugyanosek primitív népeknél gyakori, hogy az ifjúvá avatást megelőző adott időszakban a fiúk csak közvetítő útján beszélhetnek felnőtt férfiakkal, egymással pedig csak jelbeszéddel érintkezhetnek. Hasonló példák civilizált népeknél is előfordulhatnak, például társadalmi rendezvényeken, vallási szertartások idején, stb. szintén verbális jelzéseket helyettesítő nem - verbális jelzések útján kommunikálnak a hallgatók egymással. /Pl. szemmel intenek, ujjal mutatnak arra az illetőre akire fel akarnak hívni a figyelmet, stb./

D./ Kiegészítés. A nem - verbális jelzések módosíthatják vagy elmélyíthetik a verbális üzenetet. Az ilyen kiegészítések célja lehet egyrészt a jobb megértés, a szemléletesebb tétel, de vannak olyan kifejezések is - érzések, indulatok, emóciók -, amelyek még akkor sem mondhatók el pusztán szavakkal, ha már mindent elmondtunk róluk, amit csak lehetett. /Ilyen érzés például a szeretet, amit hiába fogalmazunk szavakba, ha az egyéb jelzések elmaradnak./

A kiegészítő jelzések tehát azt a célt is szolgálják, hogy az egyik személynek a másik felé irányuló szándékait, attitűdjeit tükrözzék.

Ennél a funkciónál kell megemlíteni a szóbeli megnyilatkozást kísérő úgynevezett prosódiai vagy szupraszegmentális jegyeket. Ezek főleg vokális szignálok, de mellettük gyakran kinezikus jelek - gesztusok, testtartás, mimikai jelzések -, is fellépnek. Szerepük a szöveg értelmezésében, a mondatok nyelvtani struktúrájának érzékeltetésében nyilvánul meg. A kérdés intonációt például gyakran kíséri, sőt helyettesítheti a kérdés tekintet és fejmozdulat - a szemöldök felhúzása és a fej enyhe hátravetése.

E./ Hangsúlyozás. A nem - verbális viselkedés hangsúlyozhatja a verbális üzenet egyes részeit, hasonlóan az írott szövegben aláhúzással vagy kurzív szedéssel történő kiemeléshez. Itt nemcsak a vokális jelzésekre kell gondolnunk, hanem a fej- és a kézmozdulatokra is. Amikor az apa leszidja a fiát, mert túl későn jött haza, egyes kifejezéseknek úgy ad hangsúlyt, hogy képményen megragadja a fiú vállát és közben összeráncolja homlokát.

Bizonyos esetekben a nem - verbális jelzések más nem - verbális jelzéseket is hangsúlyozhatnak, például az indulatok elsődlegesen az arcifejezésekben nyilvánulnak meg, de a test hordozza az izgalom szintje szerinti legfontosabb jelölőket.

I. 5. 2. Interakciós funkciók

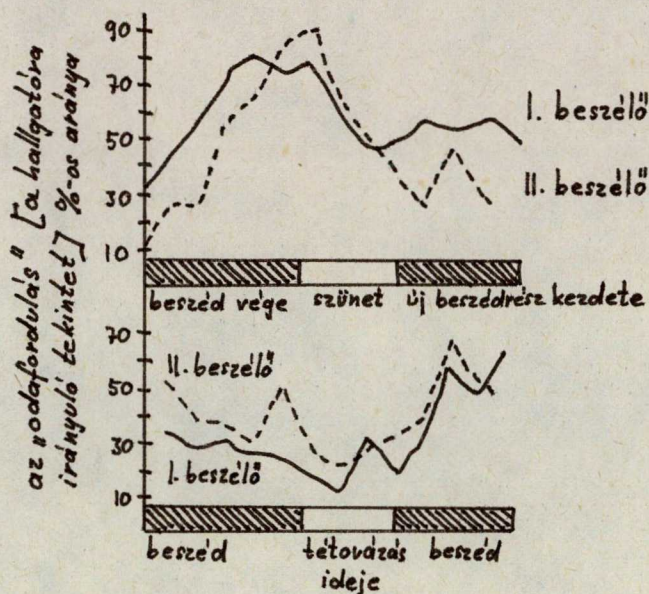
A nem - verbális jelzések további funkciói az interakció oldaláról közelíthetők meg. Ilyen megközelítésben elkülöníthetők egyrészt azok a jelzések, amelyek a közlő személyről vagy a közlő személynek az interakciós helyzetről kialakított álláspontjáról árulnak el valamit, illetve azok a jelzések, amelyek magára az interakciós folyamatra, az interakció strukturájára utalnak. Az interakciós megközelítésnél kell szólni a nem - verbális kommunikáció metakommunikációs funkciójáról is.

A./ A közlő személyre vonatkozó nem - verbális jelzések négy szinten jelenhetnek meg. Információt közvetíthetnek a közlő személy érzelmi állapotáról - pl. haragos, vidám, bánatos, stb. - személyes tulajdonságairól - mint az önbizalom, becsület, illetve testi megjelenés, stb. -, interperszonális attitűdökről - szeretet, készség, dominancia - és a társadalmi tagelődés mentén elfoglalt pozíciójáról: életkoráról, neméről, rangjáról. Ezeknek a jelzéseknek az interakció létrejöttében és egész lefolyásában meghatározó szerepük van. Természetesen nemcsak a közlő személyről, hanem a partneréről is hasonló értesülésekhez jutunk, de a közlő személy viselkedése a domináns az interakciónak ebben a megközelítésében.

Az idetartozó jelzések a nem - verbális dimenziókat teljességükben kimerítik.

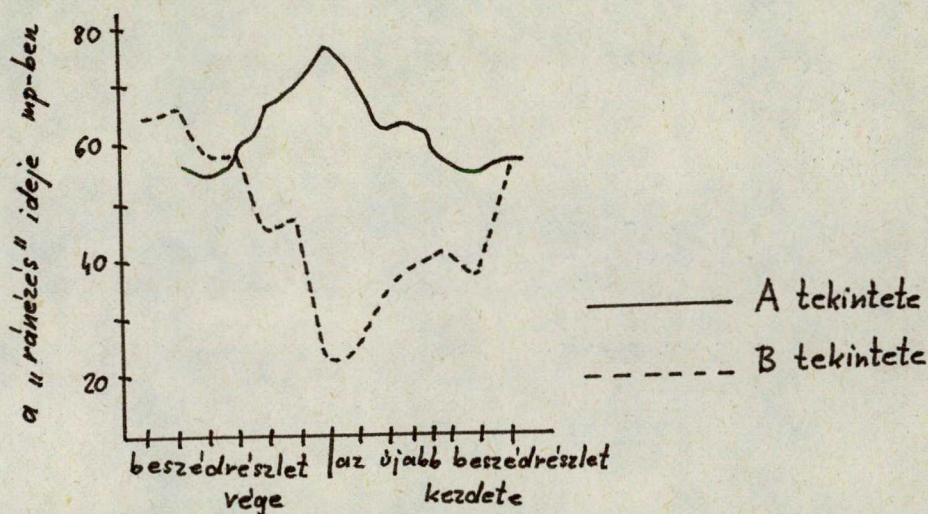
B./ A nem - verbális jelzések másik legfontosabb funkciója a szabályozás vagy viszonyítás, amelynek segítségével az interakció szerveződését, a kommunikáció tökéletes megvalósulását biztosítják a partnerek. A szabályozó - viszonyító jelzéseknek a feltárása segítségével az interakció struktúrájáról kapunk képet. Az interakció lefolyásának fő szakaszai: a kapcsolatlétesítés, a kapcsolat fenntartása, az ehhez kapcsolódó zökkenőmentesség biztosítása és végül a zavartalan lezárás. Már maga a kapcsolatlétesítés is nem - verbális jelzésekkel vagy ezek kíséretében történik. /ld. közeledés, köszönés, stb./ Az interakció lefolyása során nem - verbális jelzések - apró mozdulatok, tekintet, hangsúlyok - biztosítják a beszélő - hallgató váltakozását, majd más jelzések - pl. felállás, távozáshoz készülés - mutatják a verbális kifejezések mellett az interakció lezárulását. Az interakció természetesen további kisebb szakaszokra bontható. A megfigyelések során kiderült, hogy a nagyobb mozgások egybeesnek a beszéd nagyobb egységeivel, a kisebbek pedig a kisebb egységekkel, szószervezetekkel, szavakkal, szótagokkal. A hallgató mozgásai szinkronban vannak a beszélő mozgásaival, bár intenzitásuk kisebb. Ez a szinkronia egészen a szavak szintjéig fennáll. A mozgások szempontjából az interakció egy szakasza három kisebb szakaszra bontható. Az első szakasz a mozgástükrözés. A második szakaszban a mozgástükrözés nem folyamatos, a beszélő és a hallgató mozgásai csak akkor kerülnek szinkronba, ha nem utalnak szerepcserére.

A harmadik szakaszban a hallgató veszi át a kezdeményezést. Ezeket a változásokat a következő grafikonnal lehet szemléltetni.

8. ábra

Kísérletek igazolják a tekintet irányulása és a beszédjog adás-vétele közötti kapcsolatot is. /Ld. a következő grafikonon!/³⁸

9. ábra

C./ Szólni kell még a nem - verbális kommunikáció meta-kommunikációs funkciójáról is, annál is inkább, mivel a meta-kommunikáció elnevezést gyakran használják a nem - verbális kommunikáció szinonimájaként, holott ez teljesen helytelen. A meta-kommunikáció koncepciójának kialakulása³⁹ döntő jelentőségű az egész kommunikációkutatás szempontjából. Arra hívja fel a figyelmet, hogy az ember szüntelenül kommunikál magáról a kommunikációról, jelzi viszonyulását a másik emberhez és a kommunikáció szituációjához. /Tulajdonképpen a fentebb ismertetett két funkció is részben idekapcsolható./ A metakommunikáció nem szándékos, hanem akaratlan kommunikáció.

A nem - verbális kommunikáció semmiképpen sem azonosítható a metakommunikációval. Egyrészt azért nem, mert a nem - verbális kommunikáció lehet a direkt kommunikáció eszköze is, mint például a jelnyelvek, az emblémák és más, konvencionális kódban kifejezhető nem - verbális megnyilvánulások mutatják, másrészt hordozhatnak a nem - verbális csatornák olyan jelzéseket is, amelyek nem direktak, de nem tartoznak a metakommunikációhoz sem. Metakommunikációs üzenetet kifejezhetnek a szituáció elemei, az interakció szekvenciái, a verbális kommunikáció utalásai, nyelvtani és stílusi szerkezete is. Kétségtelen azonban, hogy a metakommunikáció állandóságát, szükségszerű jelenlétét, és ebből következően az emberi kommunikáció "két hullámhosszon" való szinkron működését a nem - verbális csatornák szüntelen működése biztosítja.

I. 6. A nem - verbális viselkedés eredete

A nem - verbális viselkedés eredete a kommunikációkutatás egyik legkevésbé tisztázott kérdése; mint az előbbiekben láttuk, egyes jelzések az ember veleszületett adottságaihoz kapcsolódnak. Ezek lehetnek egyediek - pl. testi jellemzők, stb. - és lehetnek alapjaikban egyetemesek, az egész fajra jellemzők, mint ahogy azt az ~~érze~~lemkifejezések esetében láttuk. Vannak azonban tanult nem - verbális viselkedésformák, mégpedig olyanok, amelyeket akaratlanul, társadalmi hatások során utánnzásal sajátítunk el, és vannak, amelyeket direkt módon tanulunk meg. Ez utóbbi két nagy csoportot a társadalmi konvenciók illetve a kultúrtörténeti változások alakítják ki. Az egyes kultúrák mindenképpen nagy hatással vannak az egyedek nem - verbális viselkedésére, még az emberrel veleszületett jelzéseket is módosítják, használatukat szabályozzák. "A kultúra valamennyi képviselője testével és interakciójával az adott kultúra nyelvét beszéli. Ezt a nyelvet senki sem képes meghamisítani vagy letagadni." - írja Alan Lomax.⁴⁰ A kultúra bélyege tehát nemcsak azon ütközik ki, amit egy személy egy adott helyzetben cselekszik, hanem azon is, ahogyan teszi. Az egyes kultúrákon belül kialakulnak a nem - verbális "csoportnyelvek" is, jelrendszerek, amelyek a csoporthoz tartozás kifejezői lehetnek.⁴¹

I. 7. A nem - verbális kommunikáció elterjedtsége és fontossága

A dolgozat eddigi fejezeteiben - ha csak vázlatosan is -, láttuk a nem - verbális kommunikáció jellemzőit, különböző szem-

pontok szerint rendezett főbb kategóriáit. Most mintegy az eddigiek összességésként a nem - verbális kutatások fontosságáról kell még szólni. A nem - verbális kommunikáció az élet minden területén jelen van, az egyes emberek, csoportok, kultúrák megnyilvánulásaira is jellemző. Ha csak a mennyiség volna az egyetlen mérték, fontossága akkor sem tagadható. Birdwhistell megdöbbentő becslése szerint az átlagember összesen napi 10-11 percre beszél verbálisan. A normális kétszemélyes társalgásban a verbális alkotóelemek a helyzet társas jelentéséből 35 százaléknál is kevesebbet hordoznak, a többi 65 százaléket a nem - verbális sávok továbbítják. Amennyiben a társadalom sajátos részegységeit vizsgáljuk, a nem - verbális kommunikáció elterjedtségéről és fontosságáról további bizonyítékokat kapunk. A nem - verbális jelzések használata, az ezekre való odafigyelés nélkülözhetetlen a pszichiátriában, az oktatási - nevelési folyamatban, a művészetek terén, és még sorolhatnánk a példákat.

A különböző részterületek kutatása mind közelebb juttatja a tudományt az emberi kommunikáció megismeréséhez is. A dolgozat második részében a 14-17 éves középiskolás tanulók nem - verbális viselkedésének néhány jellemző vonását próbáljuk bemutatni, s talán ezzel is sikerül hozzájárulni az osztálytermi viselkedés feltárásához.

II. A KÖZÉPISKOLÁS TANULÓK NEM-VERBÁLIS VISELKEDÉSE

A középiskolás tanulók nem-verbális viselkedésének megfigyelésekor hangsúlyozottabban kell figyelembe vennünk, hogy ez a korosztály egyszerre több közösségnek a tagja, s mindegyik közösségben más-más kommunikációs helyzetekbe kerülnek a korosztály tagjai. Különösen jellemző ez az emblémák használata esetében, illetve a tudatos érzelm kifejező mimika csatornájának működésére. Baráti körben a 14-17 éves korban jellemző lehet az érzelmek külső jeleinek palástolása, s megjelenhetnek a csoportra jellemző egyedi nem-verbális emblémák, amelyek mintegy a csoporthoz tartozás jelzéseként is funkcionálhatnak. Figyelembe kell vennünk továbbá, hogy a tanulók ebben a korban élik át életük legviharosabb változásait, s a változásoknak megfelelően kifejezőmódjuk is szinte napról napra más-más jellemző jegyeket mutat.

A tanulók interakciós lehetőségei közül ki kell emelnünk az iskolához kötött tanár-diák kapcsolatot, továbbá az osztálytársakkal, azonos korú barátokkal, felnőttekkel vagy korosztályuknál fiatalabbakkal való kommunikáció helyzetait. Ebben az időszakban indul meg az érdeklődés az ellenkező nem iránt, ami szintén számos kommunikációs lehetőséget rejt magában.

A dolgozat e második nagy egységében a 14-17 éves középiskolás tanulók nem-verbális viselkedésének néhány jellemző vonását vizsgáljuk meg. A megfigyelések többnyire a személyiséghez és az iskolai élethez kapcsolódnak, de próbálnak annál szélesebb területeket is felölelni, remélhetőleg ezzel is sikerül hozzájárulni az

általános nem - verbális kutatások által eddig feltárt ismeretanyaghoz. A megfigyelésekben résztvevő tanulók életkorát, nemét, iskolatípusát, szociális helyzetét az alábbi táblázat mutatja:

Szül. éve:	Neme:	Összesen:	Kollégista:	Nem kollégista:	Állandó lakása		
					város	falu	tanya
1966	fiú	21	8	13	11	7	2
	lány	10	4	6	6	4	0
1967	fiú	20	8	12	14	6	0
	lány	16	8	8	8	7	1
1968	fiú	30	14	16	16	13	1
	lány	18	8	10	9	7	2
1969	fiú	19	7	12	12	5	2
	lány	16	6	10	10	5	1
Összesen:		150 fő	63	87	87	54	9

A vizsgálatokban résztvevők a szegedi Vedres István Építészeti Szakközépiskola, a JATE Ságvári Endre Gyakorló Gimnáziuma és a nagykovácsi Arany János Gimnázium és Óvónői Szakközépiskola tanulói. A tanulók órai viselkedésének közvetlen megfigyelése egy csak lányokból álló óvónői szakközépiskolai osztályra, egy koedukált gimnáziumi osztályra és egy csak fiúkból álló építészeti szakközépiskolai osztályra korlátozódott. Mindhárom osztály azonos évfolyamú /második osztályok/, így az általunk vizsgált korcsoport középső intervallumát képviselik. Mint a bevezetésben már említettük a kérdőívek kitöltésében 150 tanuló vett részt, s a résztvevők nem korlátozódtak a fenti osztályokra, így tehát a fentieknél fiatalabb és idősebb korosz-

tályok nem - verbális viselkedésének feltérképezésére is volt lehetőség. Hasonlóképpen alakultak a személyes interjúk is, amelyekben 32 tanuló vett részt.

A megfigyelési nehézségekre már a bevezetésben utaltunk, így azokat még egyszer felsorolni nem tartjuk szükségesnek. A megfigyelésben résztvevők összeállításánál igyekeztünk figyelembe venni a nemek szerinti megoszlást, az érdeklődési kört és a táblázatban már említett egyéb szempontokat. A fényképes dokumentáció esetében nehézséget okozott, hogy a reprodukálást többnyire csak fiúk vállalták, s mivel a dolgozat szerzője férfi, s a megfigyelt tanulókat tanítja is, így reprodukálási feladatokra a lányok felkérése esetleges bonyodalmakat vonhatott volna maga után. Ez a probléma természetesen nem érintette az osztálytermi fényképezést.

II. 1. A nem - verbális kommunikáció elemeinek ismerete és tudatossága a tanulóknál

A megfigyelések első nagy vizsgálati egységében kérdőívek segítségével azt mértük fel, hogy a tanulók mennyiben ismerik maguk és társaik adott szituációra jellemző nem-verbális jelzéseit. /A kérdőív és az egyes kérdésekre adott választípusok a mellékletben találhatók./ A kérdőív összeállításánál figyelembe kellett venni azt, hogy a megfigyelésekben résztvevő személyek főleg a szembetűnő nem - verbális jelzéseket fogják felsorolni, s így nem lehetett a kérdéseket minden esetben eleve a nem - verbális dimenziók vagy csatornák irányába orientálni. Figyelembe kellett venni továbbá, hogy a válaszadók tartózkodni fognak olyan válaszok-

tól, amelyek személyes érzelmeiknek, illetve csoportok titkos jelzéseinek kiszolgáltatását jelenthetik. Ugyancsak körülni fogják a pejoratív vagy trágár gesztusok megnevezését, illetve verbális fordításuknak feltüntetését, noha ezeket bizonyos szituációkban nagyon gyakran alkalmazzák. /A teljességre való törekvés így nem lehetett célja a megfigyelésnek, s ehhez a teljességet biztosító technikai apparátus hiánya is hozzájárult./ Mint ahogy a kérdőív kérdéseiből kiderül - a fenti problémák figyelembe vételével is - elsődlegesen a teljes nem - verbális jelzésrendszert tartottuk szem előtt.

A továbbiakban a kérdőív kérdéseinek sorrendjét kissé megváltoztatva, először arra keressük választ, hogy a tanulók mely testrészek jelzéseit tartják fontosnak, s melyeket kevésbé fontosnak. A választható testrészek a következők: arc, szem, száj, fej, ujjak, kézfej, karok, vállak, törzs, lábak. Az ezekhez a testrészekhez kapcsolódó jelzések egyaránt lehetnek statikusak /tartásszerűek/ és dinamikusak /mozgással, változással járók/. A kérdőív kitöltése előtt a tanulók azt a figyelmeztetést kapták, hogy mindkét típust vegyék figyelembe, noha megkülönböztető feltüntetéstük nem feladatuk.

A testrészek felsorolásánál feltűnhet a különböző nagyságrend, például külön említjük az arcmozgást és szájmozgást, az ujjak mozgását és a kézfejek mozgását, noha ezek a nem - verbális csatornák esetében és egyes jelzéseknél is rész - egész viszonyban, vannak egymással. Ennek szükségességét egy korábbi hasonló célú

kérdőív tapasztalatai indokolják. Az említett kérdőív esetében ugyanis feltűnt, hogy a tanulók nagyon gyakran elkülönítették ezeket a testrészeket egymástól, s így a válaszok hiányosak voltak.

Az alábbiakban tehát a fontossági sorrend alakulását vesszük szemügyre. Az egyes testrészek fontosság és gyakoriság szerinti sorrendje az alábbiak szerint alakult /az első helyen a leggyakoribb és legfontosabb, a tizedik helyen a legkevésbé fontos és legkevésbé gyakori mozgástípus található/:

Lányok:

1. arcmozgás
2. szájmozgás
3. szemmozgás
4. fejmozgás
5. ujjak mozgatása
6. kézfejek mozgatása
7. karok mozgatása
8. vállmozgás
9. lábak mozgatása
10. törzsmozgás

Fiúk:

1. szájmozgás
2. arcmozgás
3. karok mozgatása
- 4 -5. szemmozgás, ujjak mozgatása
6. fejmozgás
7. kézfejek mozgatása

8. vállmozgás
9. lábak mozgatása
10. törzsmozgás

Összesítve:

1. szájmozgás
2. arcmozgás
3. szemmozgás
4. fejmozgás
5. ujjak mozgatása
6. kézfejek mozgatása
7. karok mozgatása
8. vállmozgás
9. lábak mozgatása
10. törzsmozgás

A fenti sorrendből kiderül, hogy a tanulók legfontosabbnak a szájmozgást illetve az arcmozgást tartják, s ezekhez szorosán kapcsolódik a szemmozgás is. Megállapítható tehát, hogy a tanulók megkülönböztetett figyelemmel viseltetnek a mimikai csatorna iránt, hiszen a felsoroltak tulajdonképpen ennek részegységei. A mimikai csatorna tárgyalásakor kiemeltük annak érzelmekifejező szerepét. Feltehető, hogy a tanulók a kérdőív kitöltésekor elsődlegesen az érzelmekifejezésekre koncentráltak illetve - mint azt a további kérdésekből is megállapíthatjuk -, néhány gyakori jelzés pl. kacintás, stb. jutott eszükbe. Érdekes lehet számunkra, hogy a fiúk az átlagtól és a lányok kérdőíveitől eltérően a karok mozgatását tették a 3. helyre. Ez azzal magyarázható - s ezt a további kérdésekre adott válaszok is bizonyítják -,

hogy fiúk esetében jelentős helyet foglalnak el a karok emblemikus jelzései, míg a lányok többsége illetlennek tartja a kar- és kézjelzéseket. Nem véletlen, hogy a lábak mozgásai illetve a törze mozgása a lista végére került, mert az ezekhez kapcsolódó jelzéstípusok gyakran elkerülik az interakcióban résztvevők figyelmét, vagy annyira természetesenek tűnnek, hogy a kitöltő nem is gondol rájuk. Hasonló evidenciából fakad a vállak mozgásához kapcsolódó jelzések figyelembe nem vétele, a megfigyelések ugyanis azt bizonyítják, hogy a vállmozgásoknak mind a verbális kommunikáció kísérőjeként, mind pedig a kizárólag nem-verbális kommunikáció esetén nagyon magas a számarányuk. Már a gyakorisági - fontossági sorrendből is kiemelkednek az emblemikus jelzéseket továbbító csatornák, pedig ebben az esetben még nem tettünk különbséget beszédet kísérő és beszédet helyettesítő jelzések között.

A tanulók következő feladata az volt, hogy a fenti felsorolásban jelöljék meg mely testrészek mozgásaihoz kapcsolódó jelzések helyettesíthetik a verbális kommunikációt. A feladat célja az volt, hogy feltérképezhessük, a tanulók mely testrészek mozgásait tartják az emblémák fő hordozóinak. A sorrend a következőképpen alakult:

Lányok:	Fiúk:
1. szájmozgás	1-2. arcomozgás
2. arcomozgás	ujjak mozgatása
3-4. szemmozgás	3-4. szájmozgás
fejmozgás	szemmozgás
5. ujjak mozgatása	5-6. fejmozgás
6. kézfejek mozgatása	vállmozgás

7. vállmozgás	7. karok mozgása
8. karok mozgása	8. kézfejek mozgása
9. lábak mozgása	9-10. törzsmozgás
10. törzsmozgás	lábak mozgása

Ismételten megfigyelhetjük, hogy a lányok és a fiúk válaszai között jelentős eltérés mutatkozik nemcsak a sorrendet illetően, hanem abban is, hogy míg a lányok egyértelműbben tudtak dönteni, addig a fiúknál több mozgástípus azonos helyen szerepel. Itt ismételten etikai okokra lehet hivatkozni, továbbá arra is, hogy fiúk esetében az emblemikus jelzések csoporton belül sokkal szélesebb skálát mutatnak, mint a lányoknál.

Összítve az emblemikus sorrend a következőképpen alakult.

1. szíjmozgás
2. arcmozgás
- 3-4. szemmozgás
ujjak mozgása
5. fejmozgás
6. kézfejek mozgása
7. vállmozgás
8. karok mozgása
9. lábak mozgása
10. törzsmozgás

A fenti sorrendet megfigyelve feltűnik, hogy a karok mozgásai eléggé hátra kerültek. Ez azért is érdekes, mert a nem-verbális kommunikáció történetéből tudjuk, hogy karmozgások már évszá-

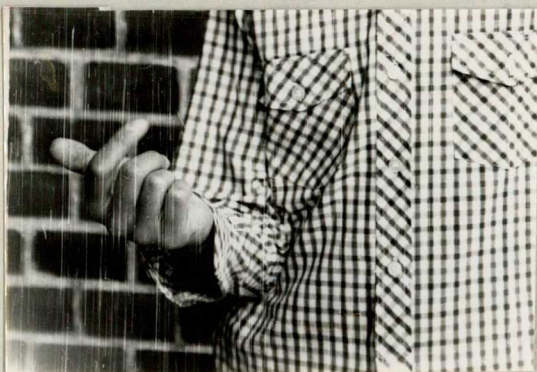
sadok óta jelentős helyet foglalnak el az emberi kommunikációban, mint ahogy ezt a bevezetésben is láttuk. A személyes interjúk során kiderült, hogy a tanulók nem vették figyelembe a társadalmilag elfogadott kommunikációs rendszereseket - így pl. a szervezetek karjelzéseit -, hanem csak a közvetlen interakciókra figyeltek.

A beszédhelyettesítő tesztozsgások közül tehát ismételtten kiemelkednek a mimikai csatornák, de jelentős helyet foglalnak el az ujjakhoz, kezekhez kapcsolódó jelzések is, amelyekről tudjuk, hogy többségük a gesztusok kategóriájába tartozik. Amennyiben a kétféle sorrendi csoportosítást összevetjük, azt tapasztaljuk, hogy mindkét esetben jelentős szerep jutott a beszédet kísérő jelzések csatornáinak, tehát a tanulók a nem - verbális jelzéseket nem csupán a beszédhelyettesítő funkcióban értelmezik, hanem a beszéd kísérőjeként, az interakció viszonyaira utaló jelzéseként is. Kétségtelen azonban, hogy a nem - verbális jelzéseket elsődlegesen emblematikus szerepüknél fogva rangsorolják. Ez a megközelítési mód összhangban van más korosztályok körében végzett felmérésekkel - kivéve az egészen kis gyermekeket. A fenti besorolások igazolásaként kell megvalósítanunk a kérdőív 4-es feladatára adott válaszokat is. Itt a tanulók feladata az volt, hogy írjanak le olyan szavakat, mondatokat, amelyeket egyetlen jelzéssel is ki tudnak fejezni, és írják le az adott jelzést is. Az itt felsorolt jelzések számarányából következő fontossági sorrend nagyfokú egyezést mutat az előző sorrendekkel. /ld. II-es számú melléklet! / Ezekből a válaszokból kiderül, hogy a tanulók bizonyos mértékben tisztában vannak a nem - verbális jelzések egyéb funkcióival is, például kiemelés, hangsúlyozás, ér-

szelenkifejezés.

A nem - verbális jelzések közösségenkénti csoportosítása alapján az alábbi következtetéseket vonhatjuk le:

1. A tanulók olyan nem - verbális jelzéseként, amelyeket szerintük mindenki megért, a tipikusan kultúra által meghatározott gesztusokat sorolták fel. Ilyenek pl. a kézmozdulattal történő köszönés, a búcsúzást jelző integetés, a tapsolással történő tetszésnyilvánítás, a közömbösséget vagy nemtudást jelző vállmozgatás, a helyeslés és a tagadás /igen - nem/ fejmozdulatai. Az alábbi képeken ezek közül mutatunk be néhányat a tanulók reprodukálásában.

13/a kép

13/b kép

A képeken a mutatóujjal történő hívó
jelzés két mozzanata látható

14. kép

tárt karokkal történő üdvözlés
találkozáskor

/hívó forma/

15. kép

a fényképezés elleni
tiltakozás gesztusa

Vokális jelzések közül legjellemzőbbek a füttyjelek, az indulatnak bizonyos csoportja /pl. ccc = kétségbevonás, hitetlenkedés; fájdalom jelzéseként feljajdulás, illetve a tagadás nyújtott á hangja./ A tanulók által felsorolt jelzések többnyire tehát általánosan elterjedtek, az emberek többsége számára érthetők. Ebben a csoportban kaptak helyet a pejoratív - többnyire ugyancsak kulturálisan meghatározott - gesztusok is, számuk azonban a felsorolásban fentebb már említett okok miatt elég csekély.

16. kép

hívás kézmozdulata és
kacsintással

17. kép

Ilyenek például a két egymásra helyezett behajlított kar, a lefelé fordított hüvelykujj, a nemi aktusra utaló kézmozdulatok, stb. /Lsd. 17-es kép!/⁴³ Az utóbbi csoport főleg a fiúk kérdőívein szerepelt, többnyire azonban itt is csak a gesztus leírásával találkozhatunk, szóbeli jelentését nem közölték a kitöltők. A lányok, noha ismerik az egyes jelzéseket, illetlennek tartják azoknak még az ismeretét is, nemhogy az említését.

A csoport - jelen esetünkben osztály - keretein belül használt jelzések többnyire emblemikusak, a csoporthoz tartozást kifejező jelbeszéd elemei. Többségük szorosan kapcsolódik a tanulók iskolai munkájához. Ilyenek az osztályteremben alkalmazott jelzések is, például hüvelyk - és mutatóujjal a krétahossz mutattása, jelentése: Van-e kréta? Az egyes tanárok külső megjelenésének, viselkedésének utánzása az illető közeledtét jelezheti. Nagyon sok olyan nem - verbális jelzést említettek itt a tanulók, amelyek egy másik iskola diákjainak jelzéstárában is megtalálhatók, pedig mindegyik csoport úgy érezte, hogy azok csak az ő iskolájukban illetve osztályukban ismertek. Ez alátámasztani látszik az Ekmán-munkacsoport már említett véleményét a gesztusok kialakulásáról. Valószínű tehát, hogy a "jelbeszéd" egyes jel-

zéseknek kialakulása az emberi gondolkodás általános jellemzői-
ben gyökerezik, s ez nemcsak az érzelemkifejező mimika eseté-
ben igaz. Természetesen bizonyos kulturális kötöttségek, sőt
jelen esetünkben korosztályhoz kapcsolódó kötöttségek is kor-
látozzák megértésüket. Az osztály, baráti közösségen belül ki-
alakulnak a nem - verbális, csoportra jellemző, sőt csoporthoz
tartozást kifejező jelzések is. Ilyenek lehetnek a jellemző kö-
szönésváltozatok /pl. meghatározott ujjak felemelése, szemöldök-
mozgások/, a cinkosság, egyetértés, segítségülhívás jelzései
/szemmozgások, kacsintásvariációk, kombinált gesztusok, stb./

19. kép

jelentése: "kovás vagy"

18. kép

jelentése: "... a te anyukád."

20. kép

A csoporton belül megfigyelhető a pejoratív vagy éppen trágár mozdulatok, jelzések finomított, a közösségre jellemző változatainak kialakulása. /Lsd. 20-as kép!/
A képen az ujjak mozdulata a két egymásra helyezett behajlított kar - kulturálisan meghatározott⁴⁴ - jelzésének megfelelő trágár kifejezés csoportváltozata. Kialakulásában a csoport hatásán kívül döntő tényező volt, hogy így

kevésbé feltűnő, s ezáltal használói kevésbé is tartják illetlennek. Az ilyen jelzések használatát nyelvi példával élve a sottogáshoz hasonlíthatjuk.

Arra a kérdésre, hogy baráti kapcsolatban milyen egyedi jelzéseket használnak, csak nagyon kevés választ kaptunk. Ezek többnyire olyan szituációkra utaltak, amelyek az egyénnek az interakcióhoz való viszonyulását fejezik ki, vagy nagy távolság esetén a kapcsolatfelvételt célozzák. Az elsőre példák: egyénisszenjatek kifejezheti az egyén rosszallását, az interakcióban a barátján kívül résztvevő személyek vagy maga az interakció iránt; pl. apró köhögés utalhat a távozás szükségességére; az összenézés a gondolatazonosság kifejezésére. A második esetben általában a kapcsolatlétesítés jel-

lényes gesztusainak egyedi változatai jöhetnek számításba, pl. intések kézzel, ujjakkal, fejmozgás, stb. Ehhez kapcsolódóan a tanulók felsoroltak általunk eddig nem említett nem - verbális jelzéseket, pl. cselekvésnyomokat; falon, csővezetéken történő kopogást, egyéni fütttyjelzéseket s a tárgynyelv körébe tartozó jelzéseket vagyis egyes tárgyak különböző céllal történő felmutatását. /Lsd. II-es számú melléklet 5-ös kérdésre adott válaszok! / Az utóbbi esetben vagyis a baráti kapcsolatnál külön jelentőséget kaptak a válaszokban az érzelemkifejező mimika elemei, amelynek valószínű oka a kamaszkori érzékenységekben keresendő.

A kötött szituációhoz kapcsolódó kérdésekre adott válaszok esetében /ld. 6-os, 7-es, 8-as kérdés/ szintén nagy szerepet kapott az érzelemkifejező mimika, ugyanakkor az emblémák is jelentősnek bizonyultak.

A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy a tanulók nem-verbális jelzésekről való passzív ismerete eléggé szerteágazó, tudatosan figyelnek a partnerek nem - verbális jelzéseire, azok közül is kiemelten az emblémákra és az érzelemkifejező jelzésekre. Ugyanakkor az osztályteremben végzett megfigyelések azt mutatják, hogy a társadalmilag elismert nem - verbális jelzések használatának szabályaival a tanulók többnyire nincsenek tisztában. Így például helytelenül alkalmazzák a fejbólintásokat akkor amikor verbális kifejezésre kellene törekedniük. A felnőtt társadalomba való beilleszkedésüket a szabályok ismeretének hiánya nagy mértékben nehezíti: Viselkedésük - noha ez nem áll szén-

dékukban - gyakran hat tiszteletlennek, az interakció szituációjához nem illőnek. A fenti kérdésekre adott válaszok további részletezése egy gesztusszótár létrehozásában lenne döntő, s egy ilyen szótár megkönnyítené a tanulók tájékozódását a társadalmilag elfogadott nem - verbális jelzések körében. /A szótárral kapcsolatos feladatokra a dolgozat egy későbbi részében részletesebben is kitérünk, s a mellékletekben a kérdőív alapján pár kifejezésre terjedő mintát is próbálunk adni./

Az eddigiek során méltatlanul háttérbe kerültek - már a tanulók által felállított sorrendben is - a térközzsabályozás elemei, sőt a törzs mozgása, s a lábmozgások is. A személyes interjúk során azonban kiderült, hogy a tanulók figyelnek a távolságtartásra /ez különösen az osztálytermi viselkedésnél szembeötlő/, sőt a lábtartásokra is. Az alábbi képeken /ld. 21-24. kép/ különböző szituációkban megfigyelt lábtartásokat látunk. A reprodukálók a reprodukálási feladat során még az egyénre jellemző vonásokat is kiemelték, sőt a láb részleteinek, például a lábfejnek a helyzetét is fontosnak tartották.

21. kép

22. kép

23. kép

24. kép

II. 2. Az interakciók kötöttség

A megfigyelések következő területe annak a vizsgálata volt, hogy a nem - Verbális jelzéseket a tanulók hogyan tudják az interakciótól függetlenül reprodukálni, vagyis mennyire kötődnek ezek a jelzések magához az interakcióhoz. Ez a vizsgálódás azért is fontos, mert így ilyen szempontból is összevethetjük a verbális és nem - verbális kommunikációt. A verbális kommunikációról tudjuk, hogy interakciótól független reprodukálása csak ritkán okoz nehézséget. Beszédrészletek felidézése esetében még a hangbéli jellemzők utánzása sem okoz problémát, nem-hogy a mondatfonetikai eszközök és egyéb vokális kísérőelemeké. /Ez teszi lehetővé például a színjátszást is./ A kiválasztott tanulók azt a feladatot kapták, hogy reprodukáljanak olyan nem-verbális jelzéseket, amelyeket a kérdőíven felsoroltak. Ezek a

jelzések többnyire érzelmeket, indulatokat kifejező mimikák, nagyobb nyelvi egységeket kifejező, gyakran emblemikus gesztusok, illetve pejoratív jelzések voltak. A reprodukálás nehézségét fokozta az a lámpaláz, amely a fényképezőgép lenscséje

25. kép

előtti szereplés hatására fellépett a tanulóknál. Az emblemikus gesztusok reprodukálása többnyire nem okozott nehézséget. Abban az esetben azonban ha teljes kifejezés - komplexumot kellett bemutatni, az egyes elemek gyakran kerültek egymással ellentmondásba. Ennek jellemző példája a 25-ös kép, amelyen a tanuló a fenyegető dühös egyént utánosza. Jól megfigyelhető a

képen az ökölbe szorított kéz és az összeszorított fogszorításának ellentmondó, szinte mosolygó tekintet. Ugyancsak a reprodukálás csődjét mutatja a 26-os felvétel, ahol az arckifejezés talán még jobban ellentmond a kézmozdulatnak, mint az előző képen a tekintet. E második esetben a tanuló - saját elmondása szerint - a fenyegető, saját maga fölényében biztos egyént akarta utánosni.

26. kép

27. kép

Hasonlóan érvényesül bizonyos fokú ellentmondás a trágár gesztus interakciótól független reprodukálásában is. /ld. 27. kép!//A lemondó legyintés és az azt kísérő arc kifejezés a reprodukálás során kissé túljátékosnak sikerült, noha ezt a megfigyelések idején a tanuló az osztályközösségben gyakran használta. /Ld. 28-as kép!/

28. kép

A nem - verbális jelzések baráti körben használt egyedi emblemikus típusai /pl. 31-es kép/ aránylag jól reprodukálhatók. A nevető arc elé illesztett kézfejek jelentése verbális fordításban körülbelül így hangozhat: "Há ez égés!" /valakinek a megnyilvánulására alkalmazza./ A meglepetést, értetlenséget, tehetetlenséget kifejező mimikai megnyilvánulásokkal kísért kézmozdulatok reprodukálása szinte a természetes interakciós helyzetekben alkalmazottakkal megegyező. /Ld. 29-es, 30-as kép! /

29. kép

"Ez van, nincs mit tenni"

A lemondás tehetetlenség jelzése.

30. kép

31. kép

32. kép

A másik személyre történő
figyelemfelhívás cinkos gesz-
tusa az előzőhöz hasonlóan nem
tükrözi az interakciós kötöttsé-
g nehézségeit. Mind a kéz-
mozdulat, amely egy képzelet-
beli, a reprodukáló előtt álló
személyre mutat, mind az arc-
játék természetesnek hat.

/Ld. 32. kép! /

Az egyes képeket a reprodukáló
tanulók osztálytársainak meg-
mutatva a következő felismerési

sorrend alakult ki: A tanulók csak az utóbbi képekhez tudtak hozzákapcsolni interakcióhoz kötött érzelmi állapotot, az ellentmondást illetve a túljátszást tükröző képek esetében elsődlegesen a fényképezéshez való viszonyulást emelték ki. Az ellentmondást tükröző kép esetében /ld. 25-ös kép/ a tanulók több mint 90 %-a a szemek mosolygó kifejezésére helyezte a hangsúlyt, azt tartotta őszintébbnek. A fentiekből és az itt nem közölt képek vizsgálatából következően azt állapíthatjuk meg, hogy a nem - verbális jelzések közül az érzelmeket, emóciókat, indulatokat kifejezők reprodukálása sokkal nehezebb, tehát interakciós kötöttségük nagyobb, mint a jelbeszéd fogalma alá tartozó emblematikus gesztusoké. Ugyanúgy az előbbi kifejezések utánzását a tanulók is nehezebbnek tartják, ezekre odafigyelve nagyobb igazságértéket rendelnek hozzájuk, mint az utóbbiakhoz, amelyeket többnyire általános érvényűnek s az élő beszéd elengedhetetlen kísérőinek, esetleg helyettesítőinek tartanak. A megfigyelések során továbbá kiderült, hogy a tanulók az emblematikus jelzéseknek nagy jelentőséget tulajdonítanak, a társas, közösségi kapcsolatot nélkülük elképzelni sem tudnak.

A nem - verbális kommunikáció interakciós kötöttségéhez szorosan kapcsolódik a nem - verbális jelzések dekódolása nem ismert interakció esetén. A kísérletben résztvevő tanulók azt a feladatot kapták, hogy próbálják megfejteni a fényképeken szereplő nem - verbális jelzéseket, s próbálják kitalálni a szituációt is a jelzésekhez. A képeken szereplő tanulóknak csak egy része volt a kísérletben résztvevők számára ismert, a képek megoszlottak

természetes és reprodukált kifejezések szerint is. Az alábbiakban néhány jellegzetes felvételt mutatunk be, s a felvételek mellett közöljük az eredeti szituációt és a szituációhoz kapcsolódó értelmezést, párhuzamba állítva a tanulók megállapításaival. /A kísérletben résztvevő tanulók megegyeztek az osztálytermi viselkedés szempontjából megfigyelt osztályok tanulóival./

33. kép

33. kép: reprodukált arkifejezés. A reprodukáló által elképzelt szituáció: Kudarca okozta szomorúság. A kísérletben résztvevő tanulók 70 % a felismerte az arkifejezésalakzatot, a fennmaradó 30 % is közel járt a felismeréshoz, többségük véleménye szerint az illető valamilyen kellemetlen szituáció résztvevője, illetve valamilyen negatív élmény részese.

34. kép

34. kép. A reprodukáló szerint vidám arkifejezés. A tanulók szerint: 80 % vidám hangulat tükröződése, 15 %: az illető egy tréfás beszélgetés résztvevője, például vicceselésé, a fennmaradó 5 % szerint nem várt régi ismerőssel való találkozás, boldogság, gondtalanság.

35. kép. A reprodukáló szerint cinkos kacsinás. Az elképzelt szituáció: egy beszélgetés során a beszélgetés két résztvevőjének cinkos egyetértését, esetleg az elhangzott szövegről való véleményét fejezi ki. A képet megfigyelő tanulók 100 %-a felismerte a kacsinás cinkosságát, s a hozzátartozó szituációt is hasonlóképpen vázolta fel. Csak néhány tanulónál volt az a válasz, hogy a kacsinás célja hívás, illetve egymástól távol levő barátok kontaktusteremtése.

35. kép

A 36. képen a tanuló által reprodukált kifejezés a reprodukáló szerint mélyseges szomorúságot, bánatot fejez ki. Az elképzelt szituáció: egy előre eltervezett, nagyon várt kirándulás meg-hiusulásának bejelentésére való reagálás. A felismerési arány 100 %-os volt. A feltételezett szituációt a tanulók egyöntetűen valamilyen kudarchoz, sikertelenséghez kötötték. A konkrét

36. kép

szituációt ki-ki a maga módján képzelte el, volt aki órai kudarchoz kötötte, volt aki érzelmi okokkal magyarásta az arckifejezést és a hozzá tartozó fejtartást /pl. egy szerelmi kapcsolat felbomlása, rossz osztályzat utáni szülői lesszidás/.

A 37. és 38. képen a tanuló a figyelem kétféle arckifejezését reprodukálta. Az első képen az odafigyelés a hozzá beszélőre irányul, a meghallgatott dolgok számára kellemetlenek, de jogosak /a szituáció lehet pl. egy szülői dorgálás, egy rossz cselekedetre való figyelmeztetés/, míg a második képen a figyelem a reprodukálónak tetsző eseményre irányul. Ez utóbbi esetben a figyelem önfelelt, az arckifejezés oldottabb, mint az előző esetben. A kísérletben résztvevő tanulók a 37-es képről a következőket állapították meg: 40 % közömbös arckifejezés, 30 %: a képen szereplő tanuló számára kellemetlen beszélgetés résztvevője, 25 %: "lesszúrás áldozata", 5 %: kellemetlen várakozás. A figyelemet a tanulók 60 %-a hangsúlyozta. A 38. képről a következő megállapítások hangzottak el: "a fiú egy számára érdekes szituációra figyel", "a fiú egy játék résztvevője, s számára kellemes a helyzet", "az illető kisebb testvérének játékát figyeli", stb. Minden tanuló hangsúlyozta, hogy a reprodukáló számára kellemes élményről van szó a képen, s a figyelem oldottsága, érzelmi mélysége sem kerülte el figyelmüket.

Az eddigi képen szereplő tanulók a kísérletben résztvevők számára ismeretlenek voltak, így köznapi viselkedésük elképzelése is nagyobb nehézséget okozott.

37. kép

38. kép

A fenti képek esetében a kísérletben résztvevők feladata volt az is, hogy a képen látható fiú pillanatnyi gondolatát is próbálják megfogalmazni. A "gondolatok" nyelvi megformáltságából azt a következtetést lehet levonni, hogy a különböző arckifejezés-alakzatok a maguk pillanatnyiságában is egész mondatokat, sőt mondatfűzéseket helyettesíthetnek, illetve időszhetnek fel a külső megfigyelőben vagy az interakciós partnerben. Ez is a nem - verbális kommunikáció fontosságát mutatja, hiszen a verbális kifejezés mód nem tudja követni a gondolatok felmerülésének gyorsaságát oly mértékben, mint a nem - verbális kommunikáció.

A 39-42. képek nem megjátszott szituációt ábrázolnak. A 39. képen szereplő tanuló egy kötött témájú, "hivatalos" beszélgetés résztvevője, aktív szereplő, aki egy problémára reagál, s közben figyeli az általa elmondottak hatását; a kísérleti személyek számára ismeretlen.

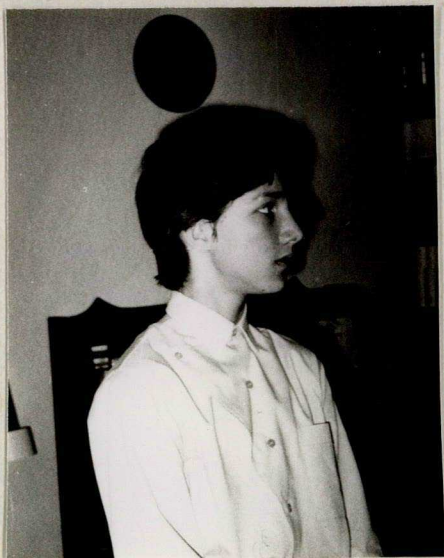

39. kép

40. kép

A 40. képen szereplő tanuló kísérleti személyek számára ismert, a képen egy kötetlen témájú baráti beszélgetés résztvevője, aki éppen teljes érdeklődéssel a partnerre figyel. A tanulók számára nem okozott nehézséget egyik kifejezőmódnak a felismerése sem, a szituációt is többé - kevésbé pontosan határozták meg, bár nem tettek különbséget a beszélgetés kötöttségét vagy szabadságát illetően. A 40-es kép esetében azt is kiemelték, hogy a tanuló számára valami meglepő hangzott el a partner részéről. Finomabban árnyalt megállapításokat az általuk ismert személyről készült képpel kapcsolatban tettek, míg az előző esetben csak nagy vonalakban véselték a szituációt.

41. kép

42. kép

A 41. és 42. kép két egymás után következő arcifejezést ábrázol a televízió nézése közben. Mindenki számára egyértelmű volt a két kép által illusztrált szituáció folytonossága. A tanulók 70 %-a azt is felismerte, hogy társuk televízióban vagy filmen kibontakozó eseményt figyel, s hogy az előző képen egy szituáció kibontakozását kíséri figyelemmel, míg az utóbbi esetben valami poénszerű megoldásra reagál.

A fenti példák által illusztrált kísérletsorozat tapasztalatai igazolták, hogy a mimika illetve a tekintet csatornáján közvetített kommunikatív jelzések könnyen azonosíthatók, önmagukban is képesek az őket körülvevő szituációra utalni. Az érzelengkifejező mimika mellett a gesztusszerű jelzések és a tekintet irányulása voltak a felismerés legfontosabb segítői. Megállapítható továbbá, hogy a képek természetéből fakadó pillanatnyi nem - verbális jelzések verbális visszaadása sokkal hosszabb időt igényel, és

sok esetben azok gyors változása miatt a verbális oldal szinkron megjelenése lehetetlenné válik. Így nem véletlen, hogy oly gyakran fordulunk a nem - verbális kommunikációhoz a verbális kommunikációval párhuzamosan, illetve oly gyakran használjuk annak helyettesítésére is. A tanulók tehát megkülönböztetetten figyelnek a nem - verbális jelzésekre még akkor is, ha ez nem mindig tudatosul bennük.

II.3. A nem - verbális kommunikáció a tanulók teljes kommunikációs rendszerében

A tanulók nem - verbális viselkedését vizsgálva meg kell állapítanunk az osztálytermi viselkedés főbb típusait. Mivel a megfigyelések főleg az iskola illetve tanítási óra keretében történtek, így az egyéb helyzetekben bekövetkező interakciókra vonatkozólag csak utalásokat tudunk adni, amelyek főleg a kérdőíves vizsgálatokból következnek. Meg kell vizsgálnunk a tanóra keretein belüli kommunikációs helyzetekben a nem - verbális elemek hogyan ~~arányl~~anak a verbálisakhoz, illetve hogyan viszonyulnak a verbális közlés típusaihoz. Ez utóbbi esetben az interakciók típusait és az előforduló mondattípusokat kell megfigyelnünk. Ki kell továbbá térni a nem - verbális kommunikáció fontosságára, arra, hogy a tanulók maguk milyen helyzetekben tartják fontosnak ezeket a jelzéseket, illetve az órai megfigyelések mit mutatnak.

II. 3.1. Az osztálytermi viselkedés

Az osztálytermi viselkedés valóságos aranybányája a nem - verbális viselkedésformáknak. A gondolatoknak és az érzéseknek a tanár és a diák részéről mutatott elfogadása és megértése, a bátorítás és a bírálat, a csend, a feleltetés, a tanári előadás, az órai munka mind - mind nem - verbális viselkedésformák megjelenésével jár együtt. Reprezentatív példának tekinthetjük az elszánt jelentkezőt, aki biztos benne, hogy tudja a választ; az olyan diákot, aki nem tudja a választ és ezért igyekszik elkerülni a tanár tekintetét; a diákok ültözésének és hajhosszának hatását a tanár-diák interakcióra; a fegyelmező, dicsérő, felhívó arckifejezéseket és egyéb gesztusokat; a különböző eljárásokat, amelyekkel a diákok "alvásukat", pad alatti tevékenységüket leplezve figyelésnek állítják be. Ilyen reprezentatív példa lehet még az a tanár, aki szabad véleménynyilvánításra biztatja diákjait, de viselkedése elárulja, hogy ez csak formáság, s ha valaki él a lehetőséggel, annak kellemetlen következményei lesznek. /A pad alatti tevékenységet leplező arckifejezés jól megfigyelhető a 43. képen./

Kiemelhetők még az osztályterem fizikai adottságai, a távolságviszonyok, az ülésrend, amelyek mind - mind befolyásolják a tanítási órán bekövetkező interakció lefolyását.

Az osztálytermi viselkedésben a következő főbb interakció-típusokat kell kiemelni: tanár-diák interakció, ami tovább bontható a feleltetési interakcióra és a tanár és az osztály közötti in-

43. kép

terakcióra, pl. tanári magyarázat esetén. A másik nagy típus a diák-diák interakció, amelynek egyik összetevője az óra anyagához közvetlenül kapcsolódó megnyilvánuláscsoport, másik pedig a diákok között az óra menetétől függetlenül fennálló kommunikációs szituáció, amelynek során magánügyeiket, programjaikat beszélik meg, illetve a tereben történt, számukra érdekes eseményekre hívják fel egymás figyelmét.

A felelet közbeni tanár-diák interakció vizsgálata mind a tanár, mind a diák szempontjából érdekes megfigyelésekre ad alkalmat. Ebben a kommunikációs szituációban - az interakció sajátos formája miatt - az emblémák csak nagyon kis számban fordulnak elő,⁴⁵ hiszen többnyire mind a tanuló, mind a tanár a verbális közlésre kell hogy szorítkozzon. A szemléltetők változatos sora kíséri a diák feleletét különösen akkor, ha az anyagot kevésbé sajátította el, s ennek következtében a verbális kifejezés nehézséggé vált. Az érzelemmutatók is kiválóan elemeshetők ebben az interakcióban. A tanuló nem - verbális kommunikációja már a felelet kezdetén utalhat felkészültségére, a tanár pedig az egész felelet alatt figyel arra, hogy a diák hogyan viszonyul az általa elmondottakhoz.

/A 44. képen jól megfigyelhető, hogy a tanuló felelet közben igyekszik viszonylag kényelmes testhelyzetet elfoglalni, arckifejezése a feladatra való koncentrációra utal, sőt tudásának bizonytalanságát is kifejezi./ A megkérdezett tanulók 80 %-a az egész felelet időtartama alatt teljes aktivitással figyeli, hogy a tanár hogyan reagál az elmondottakra, míg a fennmaradó 20 % csak akkor figyel a tanárra, ha bizonytalan részlethez ér. Gyakran előfordul, hogy a tanár egyes reakciói /pl. rosszalló arckifejezés, szemöldökmozgás/ hatására a verbális közleményben tartalmi váltás következik be. A felelőnek az interakcióhoz való viszonyulását jelző érzelmutatók lehetnek: a testtartásban megmutakozó félszesség, a köpenyhúzogtatás, az ujjakkal a padon történő dobolás, hajsímítás, a testsúly áthelyezése egyik lábról a másikra. A szabályozók megfigyelése ennél az interakciós típusnál sokkal nehezebb feladat. Az interakció bizonyos egyoldalúsága miatt - hiszen a tanuló folyamatos küzdelmét csak néha szakítják meg a tanári kérdések - a szabályozók főleg a diák viselkedésében figyelhetők meg. Az értetlenség minikai tükröződése, a szájelhúzás gyakran arra készteti a tanárt, hogy a kérdést másképpen fogalmazza meg, bátorítsa vagy értékelje a tanulót. Az alkalmazkodó jelzések az egész inter-

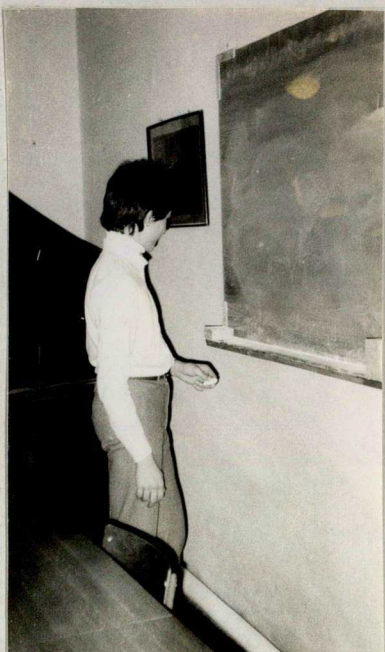

44. kép

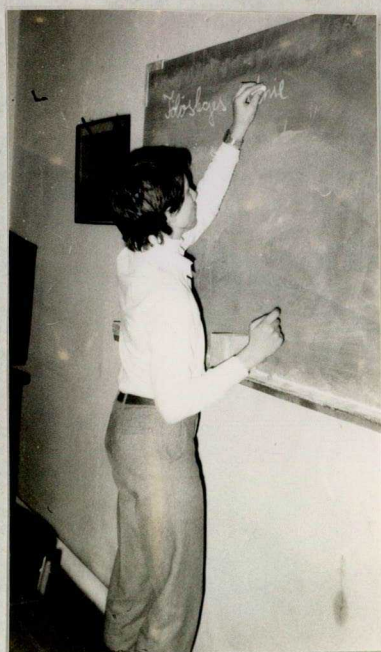
akció során jelen vannak, magáról az interakcióról nyújtanak információt a külső megfigyelőknek, jelen esetben az osztály többi tagjának.

Az egyéni felelés egyik formája lehet a táblai munka, amelynek részleteit az alábbi képsorozaton jól megfigyelhetjük. /45/a-d

kép/

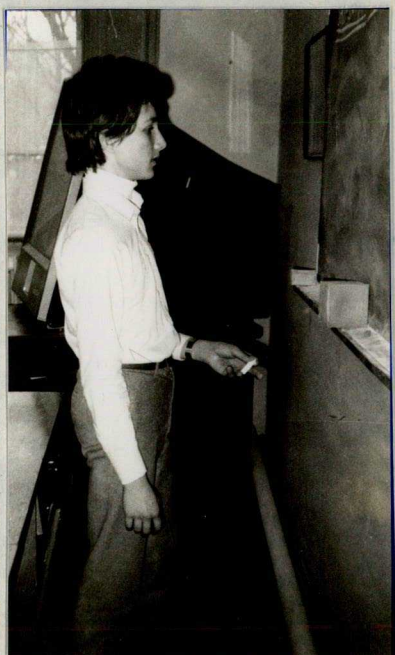

a

b

45.kép

c

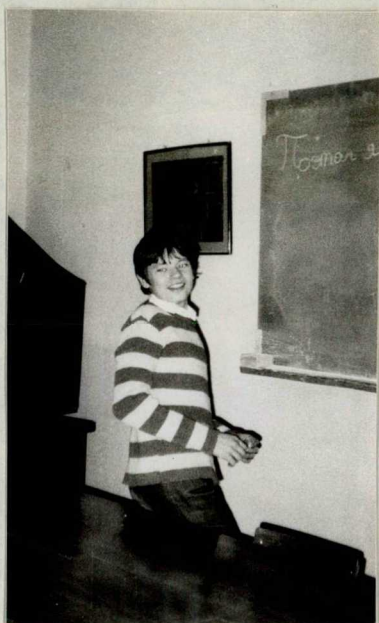

d

A 45/a képen a tanuló kissé elgondolkozva várja a feladatot, a b képen teljes lényével a diktált szövegre összpontosít /ez jól látható a jobb kéz mozdulatán/, majd utána a táblára és saját gondolataira figyelve ismerteti a feladat megoldását, jelen esetben a mondatel⁴⁶emzést /45/c kép/, majd a felelt végén a tanár felé fordul értékelést várva /45/d kép/. A tanulók táblai munka közbeni viselkedésénél jól megfigyelhetők a feladathoz való viszonyulás különböző formái. A 46. képen látható tanuló nehéz matematika feladatot kapott, ami hosszas gondolkodást igényel. A nehézségi fokot jelöli az is, hogy távolabb áll a táblától / a jobb áttekintés miatt/, s hogy biztonságérzetét növelje, kezével hátulról a tanári asztalra támaszkodik. Lábtartása is a bizonytalanságot illusztrálja.

46. kép

47. kép

Egyes tanulók - különösen az osztályban nagyobb népszerűségnek örvendő - sikeres táblai szereplés esetén nemcsak a tanár, hanem az osztálytársaik azonnali reagálását is elvárják. /Ld. 47. kép! /

Az órai tevékenység nagy részét a tanári magyarázat, s a diákok részéről az erre történő figyelés tölti ki. A tanári előadás során a diákok nagy része aktív hallgatóként tevékenykedik, állandó jelzéseket közvetítve a tanár felé. A tanári magyarázat során mindenképpen a szemléltetők kapnak nagy jelentőséget /kíszenedulatok, hangsúlyok, hangszínváltozások, stb./, amelyek az előadás monotonitását megtörik, a fontosabb részeket kiemelik, rendszerezik. A diákok részéről ebben az interakciós formában az érzelemmutatók és a szabályozók szerepe jelentős. A tekintet, a mimika és a testtartás kommunikációs csatornáin keresztül érkező apró, finom jelzések biztosítják a kontaktust az előadó és a hallgatóság között. A következő képek azt mutatják, hogyan alakul a figyelem a tanári magyarázat alatt.

48. kép

49. kép

A 48. képen a tanuló aktív érdeklődése nyilvánul meg a tanári magyarázat iránt. Testtartása, a fej hátravetése, a tekintet irányulása, sőt a késtartás is ezt jelzi. A következő képen /49. kép/ az aktivitás a magyarázat időtartamának elhúzódása miatt bekövetkező - csökkenését figyelhetjük meg. A tanuló látszólag hanyag testtartása egyben elhatárolást is jelent környezetétől, vagyis társaitól, akik már megunva a figyelmet más tevékenységbe, játékba, beszélgetésbe kezdtek. A tanárral való kapcsolatteremtés imitálása is gyakori jelenség a tanítási órán. Az 50. és 51. képen a könnyűkölő tanuló látszólag teljes figyelemmel - illetve az utóbbi képen kissé unottan - a tanár előadását követi, azonban az ilyen arc kifejezés mögött nagyon gyakran a figyelés átcázása, ábrándozás rejtőzik. Az előadó a témában elmerülve ezt csak ritkán veszi észre, s akkor is csekély jelentőséget tulajdonít neki, noha nagyon is jelentős kommunikatív megnyilvánulás.

50. kép

51. kép

A tanári előadás során a legjobban megfigyelhetők az alkalmazkodók. A diákok ösztönös mozdulatai ezek, amelyek többnyire nem az elmondottakhoz kapcsolódnak, hanem a teljes szituációt értékelik. Jellemzőes például a tanulók lábmozgása, kéztartása /ld. 48. kép/, a kezekkel való manipulációs tevékenység például játék tollal, radírral, stb.

Az alkalmazkodók közül a fentiekben említettük a lábmozgást, illetőleg a lábtartást, amelyek jelentős kommunikatív funkcióval rendelkeznek, bár csak nagyon csekély figyelmet szentelünk nekik. Az alábbi képen /52. kép/ két jellemzőes lábtartástípust láthatunk. A kép bal oldalán látható tanuló kényelmes testhelyzetet foglal el órai figyelés közben, a jobb láb előre nyújtása és a képen nem látható lássú oldalirányú lábfejmozgás a testhelyzettel együttesen a kommunikációs szituációhoz való viszonyt fejezi ki. Ezt a viszonyt jellemezheti a passzív figyelem vagy figyelem álcázása. A másik tanuló lábtartása s az ehhez kapcsolódó egyenes testtartás, a padra lefektetett, illetve könyöklő kéz sokkal több aktivitást árul el, s a lábtartás alkalmazkodó jellegén túl az egész testhelyzet szabályozó jellege sokkal pozitívabb a beszélő szempontjából, mint a másik tanuló esetében.

52. kép

A tanítási órán a másik kiemelkedő interakciós típus a diák - diák interakció. Ennek során a diákok egyrészt a felelőssel vagy éppen felszólaló társukkal lépnek kapcsolatba. Erre az interakciós formára jellemző nem - verbális jelzések megegyeznek a felelés kommunikációs jelzéseivel, valamint az általános, kétoldali interakciós modell jelzéseivel. Ebből az interakciós típusból kiemelkedik a felelőnek sugással történő segítése/ld.53. kép/, amelynek nagy része a verbális csatornán közvetítődik, de mind a felelő, mind pedig segítőtársa nem - verbális előkészületei, a két tanuló testtartása a külső szemlélő számára kommunikatív természetűek, céljuk legtöbbször a sugás palástolása, illetve a kettőjük által létrehozott térközzszabályozás, annak megkönnyítése. A felelő segítése történhet kizárólag nem - verbális jelzések segítségével is. Osztálytársak, különösen barátok között az ilyen jellegű emblematiszusz jelzéseknek gyakran egész rendszere alakul ki.

53. kép

54. kép

Az 54. képen a tanuló egy ilyen emblemikus jelzéssel adja tudtára felelő társának, hogy rossz irányba keresi a megoldást. Sokkal érdekesebb a diák-diák interakció másik fajtája, amely tulajdonképpen az idő- és térvizszonyok miatt kötődik az osztályteremhez. Ebben az interakcióban a diákok egymással váltanak kommunikatív jelzéseket, amelyeknek döntő többsége nem - verbális a szituáció következtében. E jelzések között főleg emblémák és akaratlagos, tudatos érzelm kifejező mimikai jelzések szerepelnek. Ez az interakciós forma áll legközelebb a jelbeszéd társadalmilag kialakult formáihoz, mivel itt a jelzéseknek alapvető célja, hogy a kívülálló /tanár/, ne vegye azokat észre, illetve ne értse őket.

A nem kommunikációs célra szánt nem - verbális jelzések közül kiemelkedik a tanulók viselkedése, különösen abban az esetben, amikor csak passzív szereplői a tanítási órának. Ilyen esetekben gyakran igyekeznek kivonni magukat a fő kommunikációs szituációból, helyette érdekesebb cselekvést /pl. játékot, ld. 55. kép, pad alatti tevékenységet ld. 56. kép/ vagy éppen unaloműző elfoglaltságot választva /57. kép/.

55. kép

56. kép

Ebben az esetben tehát a cselekvés maga a külső szemlélő /jelen esetben a tanár/ irányába nem kommunikatív céllal történik, azonban mégis kommunikációként fogható fel, mivel noha páldástoltan is, de a beszélő által elmondottakra való reagálást fejezi ki, s a beszélő számára is olyan információkat közvetít, amelyek viszontreagálásra késztetik. /Pl. tudomást szerezve

57. kép

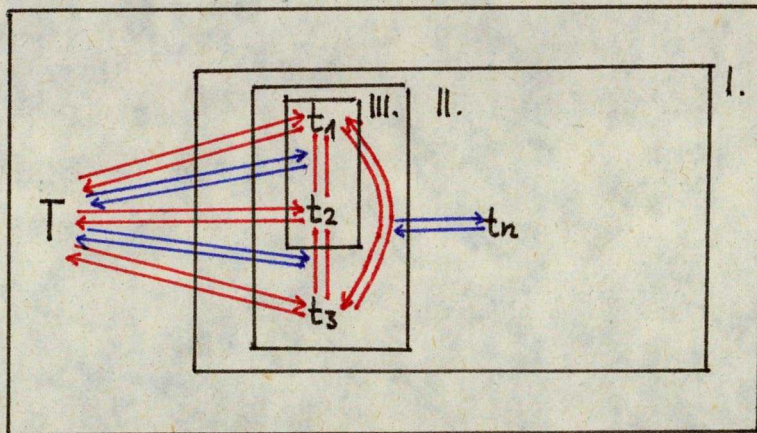
a tőle távolabb eső területeken folyó játékról, rövidítheti a magyarázat unalmasabb részeit, érdekes történeteket iktathat közbe, amelyekkel sikerül ismételten felkelteni az érdeklődést./ Már fentebb említettük, hogy a tanulók magatartása nagyon jól mutatja a tananyaghoz való viszonyulásukat, illetve információkat közöl a tananyagközpontú interakciókról. Így tehát ha nem is száz százalékosan kommunikatív, de száz százalékosan informatív a tanuló tanulás közbeni testtartása. Ez a testtartás száz százalékosan kommunikatív abban az esetben, amikor a tanuló az elmélyült munkát utánozva e testtartást megtévesztés céljából veszi fel. /Ilyen eset lehet pl. a puskázás, amelyet az 58. kép ábrázol. A tanuló testtartása ebben az esetben az elgondolkodást, a feladatra való összpontosítást mutatja, mindössze a tekintet irányulása jelzi a valós eseményt, illetve a láb ideges tartása tükrözi az ahhoz kapcsolódó izgalmat./

Az osztálytermi nem - verbális viselkedés főbb interakciós típusait tehát a következőképpen lehet összefoglalni: A tanár-diák interakciós típuson belül meg kell különböztetnünk: 1./ a tanár és egy adott tanuló közvetlen interakcióját, ebben az esetben az osztály az interakció körén kívül helyezkedik el, csak néha kapcsolódva annak egyes részleteihez; 2./ a tanár és az osztály közvetlen interakciója, pl. tanári magyarázat és frontális osztálymunka esetén. A diák-diák interakciós típus is több részre oszlik: 1./ a tanulók és szereplő társuk közti interakció, amely a felölőre való figyelmétől egészen a felelő segítségig terjedhet; 2./ a diákok egymás közötti jelzésváltásai, amelyek a két résztvevő interakciótól a több résztvevőig terjedhetnek. Közvetett kommunikációs kapcsolat létesülhet az osztályteremben abban az esetben, ha a tanár tudomást szerez két vagy több tanuló közvetlen kommunikációjáról, illetve szintén közvetett kommunikáció létesül az interakcióban résztvevő tanulók kapcsolata és az osztály többi tanulói között. Az osztálytermi nem - verbális viselkedés főbb interakciós típusai tehát a következő ábrával szemléltethetők. /Az ábrán a négyzetek a lehetséges interakciós köröket, kommunikációs csoportokat jelölik, így tehát I. az osztály egésze, II. a diákok közössége, III. egy szűkebb közösség, például baráti kör, padtársi kapcsolat. Az ábrán T = tanár, t = tanuló, n = a tanuló sor-

58. kép

száma, az n legnagyobb értéke az osztálylétszámot jelölő számjeggyel egyenlő. Az ábrán piros nyíl jelzi a személyek közti közvetlen kommunikációt - amely természetesen oda - vissza irányul -, kék nyíl mutatja a közvetett kommunikáció oda - vissza irányulását. Az ábrán technikai okok miatt nem tudtuk jelölni a személy és közösség közötti, illetve az osztályon belüli létező kisebb közösségek közötti közvetlen és közvetett kommunikáció oda - vissza irányulását, amelynek létezése azonban nem kétséges, mint azt már fentebb említettük./

10. ábra

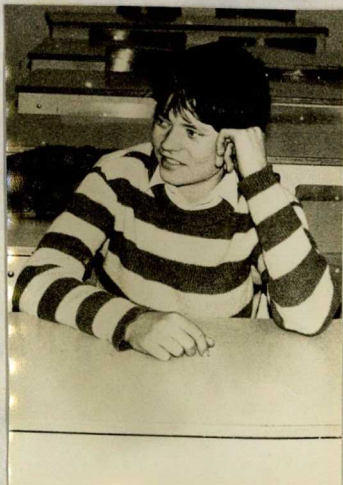
A fenti jelzéstípusok figyelembevétele az oktató-nevelő munkában nélkülözhetetlen.

Az eddig felsoroltak értelmében megállapíthatjuk, tehát, hogy a tanítási órán résztvevő tanuló számos kommunikációs kapcsolatnak tagja aktív vagy passzív szereplőként. Ezeknek a kommunikációs kapcsolatoknak döntő többsége a nem - verbális csatornák

jelzéseire épül vagy legalábbis a nem - verbális jelzések magas számaránya jellemzi őket. Végezetül az 59/a,b,c képeken jól megfigyelhető a tanuló három fő kommunikációs irányulása: a/ képen a közvetlen közelében ülő osztálytársával, b/ képen a felelővel, c/ képen pedig a tanárral alakít ki közvetlen kommunikációs kapcsolatot. /Ezek a képek a tanuló reprodukálásának eredményei, mivel az órán ilyen jellegű fényképezés amúgy sem tükrözné a természetes viselkedést, s az óra menetét is zavarta volna./

59/a

59/b

59/c

II.3.2. A nem - verbális jelzések számaránya

A dolgozat első részében láttuk Ray Birdwhistell meglepő adatait arra vonatkozóan, hogy a nem - verbális jelzések az interakció verbális elemeivel milyen mennyiségi viszonyban állnak. A tanítási órán még ennél is meglepőbb arányokat mutathatunk ki. Az óra nagy részében ugyanis a tanulók megnyilvánulásai - az éppen felelő tanulókat kivéve - döntő többségben nem - verbálisak. Az óra

45 percéből 30 fős osztályt alapul véve egy-egy tanulóra átlagosan mindössze csak másodpercek jutnak verbális megnyilatkozás szempontjából. Maga a felelő is átlagosan csak 10-15 percet beszél verbálisan, az óra nagyobb részében az ő kommunikatív jelzéseit is a nem - verbális sávok továbbítják. A fenti becslésekhez még hozzá kell számítanunk a padtárral történő beszélgetést is. Mivel azonban a nem - verbális sávok a verbális csatorna működésével is, és egymással szinkronban is továbbítják a jelzéseket, így nem lehet számunkra meglepő sem a Birdwhistell-1, sem a fenti becslések magas arányszáma.

II.3.3. A nem - verbális elemek viszonya a verbális közléshez

A fentiekben láttuk a nem - verbális és verbális kifejezések mennyiségi arányát a tanítási óra keretében. A következőkben azt kell megvizsgálnunk, hogy az egyes fentebb vázolt interakciós típusokban a nem - verbális jelzések hogyan kapcsolódnak az egyes verbális kifejezésformákhoz. Az összes interakciós típusban kiemeltük a szemléltetők szerepét, amelyek mintegy folyamatosan kísérik a verbális közléseket. Az osztálytermi viselkedésben - főleg a tanár - diák interakción belül - vagyis amikor nem - verbálisan a tanár vagy a diák egyszerűen megismétli a verbális közlést - többnyire állandóan jelen vannak az interakciók során, információs értékük azonban meglehetősen alacsony. /Ilyen pl. amikor tanári magyarázat közben térképen mutatva

is megismétlődnek az elhangzott városok nevei, helyei, stb./

Az ellentmondás - amikor a nem - verbális jelzés a verbális tartalommal ellentétes - többnyire az interakció két ellentétes pólusára vezethető vissza, abban az értelemben, hogy a diákok számára a tanár többnyire ellentétes érdeket képvisel, s bizonyos mértékig fölérendeltnek tekinthető. /Hasonló ez a főnök - beosztott viszonyhoz./ A diák többnyire verbálisan nem mer ellentmondani a tanárnak, ezért a nem - verbális csatornák tükrözik ellenkező véleményeit. Ilyen eset lehet pl. felelőskor egy rosszabb osztályzat kihirdetése, amikor a diák verbálisan közli, hogy egyetért a minősítéssel, de többnyire szájelhúzással vagy egyéb módon jelzi, hogy azért lehetett volna jobb is. Az ellentmondás érdekes jelensége, amikor nem a közvetlen interakciós partner felé irányul az ellentmondó jelzés, hanem az osztály többi tagjához. /Pl. beszéd közbeni hátrajelzések, padtárral való taktikus jelzések, stb./ Már fentebb megállapítottuk, hogy ellentmondás esetén többnyire a nem - verbális jelzések, két nem - verbális jelzés ellentmondása esetén a nehezebben reprodukálhatónak adunk hitelt. Ez a 14-17 éves életkorra fokozottan jellemző.

A nem - verbális jelzéseknek döntő funkciója az osztálytermi viselkedés folyamatában is a kiegészítés. A diákon például megmutatkozik a feszélyezettség érzése, ha a tanárával az órákon tanúsított gyenge előmeneteléről beszélget. A nem - verbális viselkedés tükrözheti továbbá a tanár és a diák közötti kapcsolatban beállott változásokat is. Amikor a diák nyugodt és lassú be-

szédmodora és laza testtartása megváltozik - azaz amikor a testtartás megmerevedik, és a verbális kijelentések indulati szintje megemelkedik -, ez az interakcióban résztvevők viszonyának egészére nézve jelezhet változásokat.

A viszonyítás, szabályozás funkciói is majd mindegyik fentebb kiemelt interakciós típusban jelen van. A tanár - diák interakció a tanórán többnyire a jelentkezés emblematisz guszusával kezdődik, ennek megfelelően az interakciós szakaszok eltérnek a könnapi interakció felosztásától. A diák részéről kezdeményezett interakció bevezető szakasza teljesen lerövidül, s a fő tartalom foglalja el a legnagyobb helyet.⁴² A lezáró szakasz is teljesen összezsugorodik, sőt a legtöbb esetben elmarad. Amennyiben a tanár kezdeményezi a hozzászólást, szintén ezt állapíthatjuk meg. Az óra alatt lappangó módon másodlagos diák-diák interakció esetében az interakció kezdő és záró szakasza többnyire egy nem - verbális jelzés - kézmozdulat, kacsintás, vokális jelzés, pl. sziszegés, stb. - vagy jelzéskomplexum. Ebben az esetben a fő tartalom is a nem - verbális csatornákon közvetítődik.

A nem - verbális jelzéseknek a verbálisakkal való szimultán együtthaladása - mint azt Schefflen alábbi ábrája mutatja - a⁴⁸ 14-17 éves korosztálynál nehezebben figyelhető meg.

Bemegyek majd a városba és aztán átmegyek X-hez

..... Aztán hazamegyek Te mit fogsz csinálni? ...

11. ábra

Ennek egyik oka egyrészt a nyelvi eltérés, másrészt, hogy a tanulók nem - verbális reakciói gyorsabbak, mint a felnőtteké, s így az egyes szegmentumok nehezebben különíthetők el, pl. a fejmozgás esetén. A pupillamozgás viszont jól elkülöníti az egyes szegmentumokat. Megállapítható továbbá, hogy az egyes mondatfajták esetében a nem - verbális jelzések sokkal élénkebbek akkor, amikor a mondatfajta maga is érzelmi töltést, viszonyulást hordoz, például kérdés, felkiáltó, felszólító, óhajtó mondatok esetén. A hosszabb kijelentő mondatokat többnyire nem - verbális jelzésekkel tagolják. /Itt a szüneten és a paralingvisztikai eszközökön kívül - amelyek természetes velejárói a beszédnek-, általában a gesztusok jelennek meg. Különösen kiemelkedő szerephez jutnak a kézmozdulatok, a testtartásváltozások és a fejmozdulatok./ Az alábbi képeken a kétszemélyes interakció során bekövetkező érzelmi viszonyulás változásának nem - verbális tükröződését figyelhetjük meg a hallgató szempontjából.

A 60/a, b, c, d, képek egy beszélgetés különböző szakaszaiban mutatják a hallgatót. Az a/ képen a beszélgetés kezdetén fellépő várakozás tükröződik mind a mimikában, mind a kézfejek helyzetében.

a

b

c

d

A b/ és c/ kép a beszélgetés további alakulását mutatja, a beszélő által elmondottak mimikai tükröződése jól követhető, ugyanakkor a kezek bizonyos belső feszültség növekedését mutatják, ami a beszédátvételhez való készülést jelzi, majd a d/ képen a teljes felszabadultság látható /a beszélő által elmondottak poénszerűen végződtek, s egyben megkönnyítették a beszédváltást, vagyis a beszélőszerep átvételét/. Tehát az érzelmi töltés tükröződése a beszélgetés egy szakaszában - s az egész beszélgetés során is - kimutatható a hallgató nem-verbális jelzései alapján is, nemcsak a beszélő esetében. A Verbálisan elmondottak nem-verbális tükröződése a mondatok strukturális felépítésén, hangsúlyviszonyokon kívül a tartalmi oldalt is jelzi.

II. 3.4. A nem - verbális jelzések célja

A fentebb vázolt nem - verbális jelzésekről a tanulók a kérdőívben nem nyilatkoztak, ez azt mutatja, hogy a kérdések kapcsán egyértelműen a direkt, tudatos jelzésekre, s azok közül is többnyire az emblémákra gondoltak. /Ezt sugalmazta a kérdésfeltevés is, mivel a nem direkt jelzésekre rákérdezni a kérdőív szűkszavúsága miatt jóformán lehetetlen./ A kérdőív 17. és 18. kérdésére, vagyis arra, hogy milyen esetekben illetve milyen céllal használnak jeleket, a tanulók többnyire az alábbi válaszokat adták:

esetek: - ha nincs módomban beszélni;

- zaj vagy távolság esetén;

- idegen országban /nyelvi nehézség miatt/;
- ha nem közölhetem nyíltan gondolataimat;
- ismerkedésnél /ld. szemezés, intés, kacsintás, taktilis jelzések/;
- süketnémákkal való érintkezés;

cél: - a szemléltetés és a jobb megértés végett;

- más ne értse meg;
- kapcsolatteremtésre olyan esetekben, amikor a beszéd lehetetlen vagy tilos.

Csak nagyon kevés tanuló utalt a beszéd közbeni használatra, noha mint láttuk a szemléltetés a célok között a legfontosabb helyen szerepelt. Szintén csak kevés tanuló utalt célként az érzelmek kifejezésre. Mindössze 5 tanuló tüntette fel, hogy a nem - verbális jelzéseket verbális kifejezések tömörítésére is lehet használni, azok helyettesítőjeként. Amikor ez utóbbi probléma felmerült a többiek, több mint 80 %-os arányban elfogadták ezt a lehetőséget, mondván, csak éppen nem jutott eszükbe.

Ki kell itt emelnünk a nem - verbális jelzések olyan céllal történő használatát, hogy a címzetten kívül más ne értse őket. Ez pszichológiailag is jelentős tényező, amely ennek a korosztálynak a csoportonkénti, illetve személyes kapcsolatonkénti elkülönülési hajlamát mutatja. /Ez az elkülönülési hajlam főleg náluk sokkal fiatalabb, illetve jóval idősebb korosztályok irányába nyilvánul meg./ Ilyen értelemben a "jelbeszéd" ennél a korosztálynál sokkal nagyobb jelentőséggel bír, mint a felnőtteknél, ahol az

többnyire inkább a társadalom bizonyos alcsoportjainál - pl. kártyások, bűnözők, stb. - jelentkezik, s nem pedig korosztályjellemzőként.

II.4. A nem - verbális kommunikáció szerepe az oktatásban

A nem - verbális kommunikáció oktatásbeli szerepét három fő szempont alapján kell kiemelnünk. Először is a nevelésközpontú oktatásban minden tanítási órán a tanárnak a tananyag megtanítása mellett a legfontosabb feladata a tanulói személyiség formálása. A tanulói személyiség megismerésének legjellemzőbb megnyilatkozása a verbális, de még annál is jellemzőbben a nem-verbális viselkedés. Az előző fejezetekben néhány kiragadott példán keresztül láttuk, mennyi mindenről árulkodik a nem - verbális viselkedés, ennek következtében a tanárnak egészen apró nem - verbális jelzésekre is figyelnie kell ahhoz, hogy feladatát maradéktalanul teljesítse. Különösen kiemelkedik ez az osztályfőnöki munkában, valamint az anyanyelvi és egyéb nyelvi tárgyak oktatásában. Az osztályfőnöknek ismernie kell az osztály minden egyes tagjának, és az egész osztálynak jellemző nem - verbális viselkedésformáit. Az anyanyelvi oktatás és idegennyelvi oktatás keretén belül meg kell tanítani a tanulókkal a nyelvet kísérő, azt helyettesítő jellemző nem - verbális viselkedésmódokat, hiszen - mint a dolgozat első részében már erre utaltunk - egy kultúrközösséghez tartozó egyed, a kultúrközösség nyelvét beszéli, nemcsak nyelvével, hanem teljes nem - verbális apparátusával is. Az idegen nyelvek oktatásában különösen jelentős szerephez jutnak a beszédet kísérő, helyettesítő jelzések, amelyek érthetőbbé teszik

az adott nyelvhez kapcsolódó gondolkodásmódokat, az adott kultúrához kötődő viselkedésformákat.

Az árnyalatnyi nem - verbális ráhatások esetenként drámai eredményekhez vezethetnek az osztályban, amint azt Rosenthal és Jacobson kimutatta.⁴⁹ Röviden összefoglalva a következő történet: az iskolaév őszi kezdete előtt Jacobsonék intelligenciateszteket végeztettek el általános iskolai tanulókkal. Néhány tanulót egy "intellektusfejlődési teszten" találomra /nem pedig az elért eredmények alapján/ úgy jelölték meg, mint akik kiemelkedő teljesítményt értek el, ami azt jelentette, hogy az elkövetkező év folyamán rendkívüli intellektuális fejlődést fognak mutatni. A tanárok ezt az információt kapták meg. Az év végi teszt szerint ezeknek a tanulóknak az intelligenciahányadosa igen magasra emelkedett. A kísérletezők ezt a tanár elvárásainak, illetőleg annak a módszernek tulajdonították, ahogy ezeket a "különleges" tanulókat kezelték.

Állandó problémaként merül fel, hogy a tanulók nincsenek tisztában a kulturálisan meghatározott nem - verbális jelzések használatának szabályaival, s ez megnehezíti a felnőttekkel való kapcsolatteremtésüket különösen amióta az ún. "illemtan" oktatásra nem, vagy alig jut idő. /A kérdőív 15. kérdésére adott válaszokból kiderült, hogy a tanulók szívesen teremtenek kapcsolatot felnőttekkel, azonban éppen a megfelelő viselkedés ismeretének hiánya miatt ez a kapcsolatteremtés többnyire a felnőttek közeledésére épül./ A tanárok és nevelők feladata, hogy a tanulókat meg-

tanítsák a helyes viselkedésformákra. Ehhez természetesen nemcsak a pedagógusok pozitív hozzáállására van szükség, hanem ez a probléma a pedagógusképzésre is jelentős feladatokat ró. Már a tanári pályára való készülés idején meg kell ismerkedniük a felsőoktatási intézmények hallgatóinak a nem - verbális viselkedés jelentőségével, s ehhez szükséges magának a nem - verbális kommunikációnak az ismerete is. A nevelésközpontú iskola csak akkor teljesítheti feladatát, ha az ~~em~~beri viselkedés, illetve az emberi kommunikáció valamennyi összetevőjére megfelelő figyelmet fordít.⁵⁰

Összegzés

A dolgotat végső Összegnésésként nem vállalkozhatunk arra, hogy ismételten áttekintsük a nem - verbális kommunikáció választott részproblémáit, csupán néhány fontosabb gondolatra kívánjuk felhívni a figyelmet.

A nem - verbális kommunikációt semmiképpen sem szabad úgy vizsgálni, hogy elszakítjuk a verbális oldaltól, mert ebben az esetben szükségszerűen elszakítjuk az emberi viselkedésformák hatalmas univerzumától és az emberi kommunikáció rendszerétől. Az emberi kommunikáció közvetlen és közvetett részrendszerei oszlanak tovább verbális és nem - verbális ágakra. A verbális és nem - verbális részrendszer a közvetlen emberi kommunikációban bír döntő jelentőséggel, de a dolgotatban nem tárgyalt közvetett formákban is jelentős a szerepük.

Semmiképpen nem szabad a nem - verbális kommunikáció tárgykörét leszűkítenünk a gesztusnyelvre vagy egyéb csatornák jelzéseire, ezeket a jelzésmódokat külön terminus technicussal kell jelölnünk, mert csak így válhatnak egyértelművé a kutatások. A gyakran felmerülő problémát, miszerint a nem - verbális kommunikáció azonosítható a metakommunikációval, a kutatások ugyanúgy cáfolják, mint a mindennapi élet. A nem - verbális csatornákon igenis továbbítódnak direkt kommunikatív jelzések, ugyanakkor természetesen az is igaz, hogy a nem - verbális kommunikációnak jelentős metakommunikációs szerepe van.

A nem - verbális csatornák száma, a nem - verbális dimenziók és jelzések, jelzéskomplexumok összetettsége, szerteágazó volta és a funkciók sokszínűsége maga mutatja a nem - verbális kommunikáció fontosságát, szükségességét az emberi kommunikációs rendszerben. A kutatások jelenlegi állása nem teszi ugyan lehetővé, hogy a teljes kommunikációs rendszert, s így ezen belül a nem - verbális kommunikáció rendszerét a nyelvi rendszerhez hasonló egyértelműséggel feltérképezzük, de a csatornák egymásra épülése, egymás melletti működése meggyőzően mutatja, hogy többé-kevésbé egységes részrendszerről kell beszélnünk.

A dolgozat megfigyelésekre, felmérésekre és személyes interjúkra épülő második része azt igyekezett bizonyítani, hogy a nem - verbális kommunikáció egyes korosztályok kommunikációs rendszerében mennyire fontos szerepet játszik. Itt is ki kell emelnünk, hogy az osztálytermi viselkedés kapcsán a nem - verbális jelzések nemcsak metakommunikációs funkciókat töltenek be, hanem direkt

kommunikatív funkcióval is rendelkeznek. Mint láttuk, a tanítási óra is bonyolult interakciós kapcsolatok létrejöttéhez teremt lehetőséget, s vannak olyan interakciók, amelyek során az üzenetet a feladótól a címzetthez kizárólag a nem - verbális sávok továbbítják. Pszichológiailag is jelentős a tárgyalt korosztálynál a "jelbeszéd" szerepe, amely részben a csoporthoz tartozás kifejezője is. A nem - verbális műveltség szoros kapcsolatot mutat a nyelvi műveltséggel, noha kevésbé ismert és kevésbé tudatos a tanulóknál. Az oktatás számára kétségkívül hasznos lenne, ha nagyobb figyelmet fordítanánk a nem - verbális kommunikációra, illetve a nem verbális műveltség fejlesztésére.

A vizsgált korosztály nem - verbális jelzései azért is fontosak a kutatások számára, mivel mintegy hídát képeznek a gyermekkor és a felnőttkor nem - verbális jelzésvilága között, s ugyanakkor jól mutatják a társadalmon, a kultúrán belüli életkor, nemek, társadalmi pozíciók szerinti vertikális és horizontális rétegződést is.

JEGYZETEK

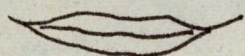
A jegyzetekben csak azoknak a műveknek a bibliográfiai adatai szerepelnek, amelyek a bibliográfiában nincsenek felsorolva. A bibliográfiában felsorolt művek esetében csak a szerző nevét, a kiadás évét és a kapcsolódó oldalak számát adjuk meg.

1. Arisztotelész *Physiognomica* című rövid írása ugyan érinti a témát, de részletesen nem foglalkozik vele.
2. Az itt leírtak csak az európai kultúrkörre vonatkoznak, Ázsiában ugyanis erősen szabályozott volt a közvetlen emberi kommunikáció nem - verbális oldala.
3. Az ábrát M.R. Key idézi könyvében. Az ábra eredetije a mai "alaki szabályzatoknak" megfelelő katonai kézikönyvből származik. /M.R. Key, 1977./
4. Darwin kutatásai a múlt század ötvenes éveiben kezdődtek, összegző jellegű munkája 1878-ban jelent meg. /Ld. Darwin, 1878./
5. Lásd Schefflen, A.E.: A testtartás mint kommunikáció. Horányi Ö. /szerk./: Kommunikáció 2. kötetben magyarul a 103. oldalon. /A cikk a 101-121. oldalon található./
6. Idézi M.L. Knapp, 1972. 4. oldal.
Magyar fordítása a könyv első fejezetének: Horányi Ö./szerk./: Kommunikáció 2., 66-78. oldalon található. Az idézet a magyar fordításban a 70. oldalon van.
7. Lásd Dance, 1967.!
8. Lásd Dance id. mű 290. oldal.

9. Füllei - Szántó Endre véleménye szerint ez nem dialektikus természetű felosztás. /Ez a vélemény természetesen helytálló, bár a kutatások többségükben elfogadják a Ruesch-Kess-féle felosztást./ Füllei-Szántó egy pontosabb és organikusabb osztályozást javasol, "amelynek szempontjai a következők: az eredet, a jelentés vagy funkció és a többféle kontextus, az objektíválódott állapot, valamint az esztétikai változat kategóriái." Erre a felosztásra azonban csak akkor van szükség, ha egy nem - verbális "nyelvtant" akarunk kidolgozni.
10. Ezt a felosztást fogadja el a legtöbb kutató, így az Emlan-munkacsoport, H.L.Knapp, stb. Erre épül Buda Béla csatornák szerinti felosztása is.
11. Lásd Emlan-Friesen, 1969!
12. A taktilis kommunikáció ugyan legtöbbször a partner felé irányul, de kommunikatív célzatú lehet a külső megfigyelő felé is. Ez figyelhető meg az alábbi képen, amikor a fiú tekintete eláradja, hogy az érintkezéses viselkedés jelentős része a külvilág felé irányul.

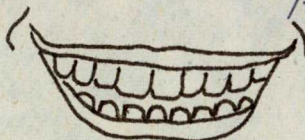
13. A nem - verbális csatornák jellemzéséhez ld. még Buda Béla, 1979. 89-137. oldal.
14. Lásd Darwin id. mű!
15. Rudolph festőművész volt, aki magáról különböző lelkiállapotokat kifejező képeket készített.
16. Lásd a bibliográfiában!
17. Lásd Ekman-Friesen-Ellsworth, 1972.!
18. A szakirodalomban az alábbi három főbb mosolytípust szokás megkülönböztetni:

egyszerű mosoly
/simple smile/

felsőbb mosoly
/upper smile/

széles mosoly
/broad smile/

Az alábbi képeken az ún. széles mosoly /Broad smile/ kétféle megjelenési formáját láthatjuk. Az első képen csak a tekintet egészíti ki, a második képen a fejtartás és a testtartás kapcsolódásával egy bonyolultabb jelzéskomplexum része.

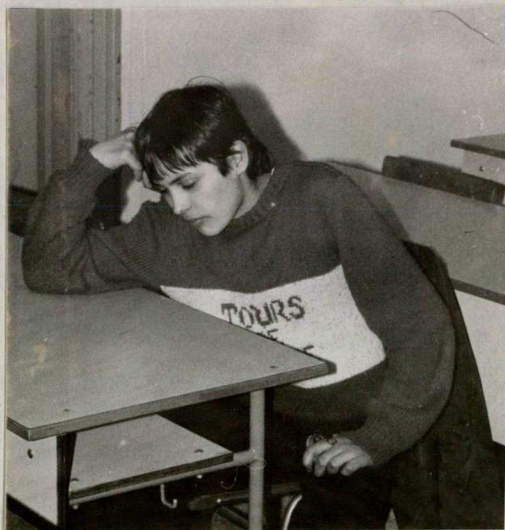

19. Ld. például az alábbi képen!

20. A tárgyalt csatornák mellett itt kell megjegyeznünk az öltözködés fontosságát is, amely nagyon gyakran a csoporthoz tartozás jelzője lehet, illetve az ifjúságra oly annyira jellemző, talán az avantgarde-ban gyökerező, "polgárpukkasztás" kifejezője. A képen például a garbóhoz felkötött nyakkendő jelenik meg hasonló céllal. /Hasonló jellegű a hajviselet is, ami azonban jelen esetben éppen az egyediséget hangsúlyozza, mivel a kép még a punkok rövid életű fénykora előtt készült./
21. Roman Jakobson *Da i net v mimike* c. művében az orosz és a bolgár fejmozgás eredetét tárgyalja nyelvi megközelítésben. Érdekesesek a cikk szociológiai és pszichológiai vonatkozásai is. Magyarul ld. Jakobson, 1969. 168-173. oldal.
22. Lásd ld. mű. Magyarul idézi Hoppál a 74. oldalon. Az eredeti műben a meghatározás a 37. oldalon található.
23. A vizsgált képek Kendontól valók /ld. Bibliográfia/ Több jellegzetes képet vizsgáltunk, az itt közöltek voltak a legjobban felismerhetők.
24. Az ember pl. ha a gondolkodást próbálja minélni, gyakran folyamodik a jellegzetes félkényükben hajlított kézre támasztott fej előre hajló hát és ülő helyzet által jellemezhető testtartáshoz,

mint azt az alábbi képen is láthatjuk.

/Utalhatunk itt még Auguste Rodin /1840-1917/ Gondolkodó című alkotására. Ez azért is érdekes, mert a legtöbb művészettörténet úgy jellemzi a művészt, hogy egyik legfőbb törekvése: ne csak az arc, hanem az egész test fejezze ki a lélekállapotot.

25. A testtartás érzelengkifejező mimikával való kiegészülése hangsúlyozottabban jelentkezik a következő képen. Itt a tehetetlenséget, részben szomorúságot kifejező mimikai jelzések a felhúzott vállaknak, illetve a késtartásnak teljesen más jelentést adnak, mint a 10-es képen.

26. Lásd művét a bibliográfiában!
27. Birdwhistell, R.L.: The kinesic level in the investigation of the emotions. Megjelent: P.H. Knapp szerk.: Expression of the Emotions in Man e. kötetben. /International Universities Press New York, 1964., 7. fejezet, 123-139. oldal./
28. Schefflen megállapításait ld. a bibliográfiában megadott 1973-as művében!
29. Lásd művét a bibliográfiában!
30. Hasonló rendszert ad Fülel-Szántó Endre is. /Ld. Fülel-Szántó, 1981./
31. Erre Nyikolajeva hívta fel a figyelmet 1969-es művében.
32. Lásd még Illyés, 1972.!
33. Hockett szerint a nyelvyszerűség kritériumai a következők:
1. Dualitás /a nagyobb egységek kisebb elemekből épülnek fel/
 2. Felcserélhetőség /A betöltheti B szerepét és fordítva/
 3. Leválás /a jelölő térben és időben leválik a jelöltről/
 4. Specializáció /az egyes dolgoknak saját speciális jelentésük van/
 5. Tetszőlegesség /az esemény és a szimbólum között nincs ok-sági kapcsolat/
 6. Produktivitás /új formák fellelőpésének lehetősége/
 7. Kulturális öröklődés /szemben a genetikus öröklődéssel/
34. Lásd Austin, 1962. és Searle, 1969.!
35. Az ismétlés a szerepe az alábbi képen látható kézművelőzeteknek is, ebben az esetben egy vokális jelzést /sziszegést/ ismétel-

nek meg, amellyel a tanuló egy érdekes eseményre hívja fel a figyelmet.

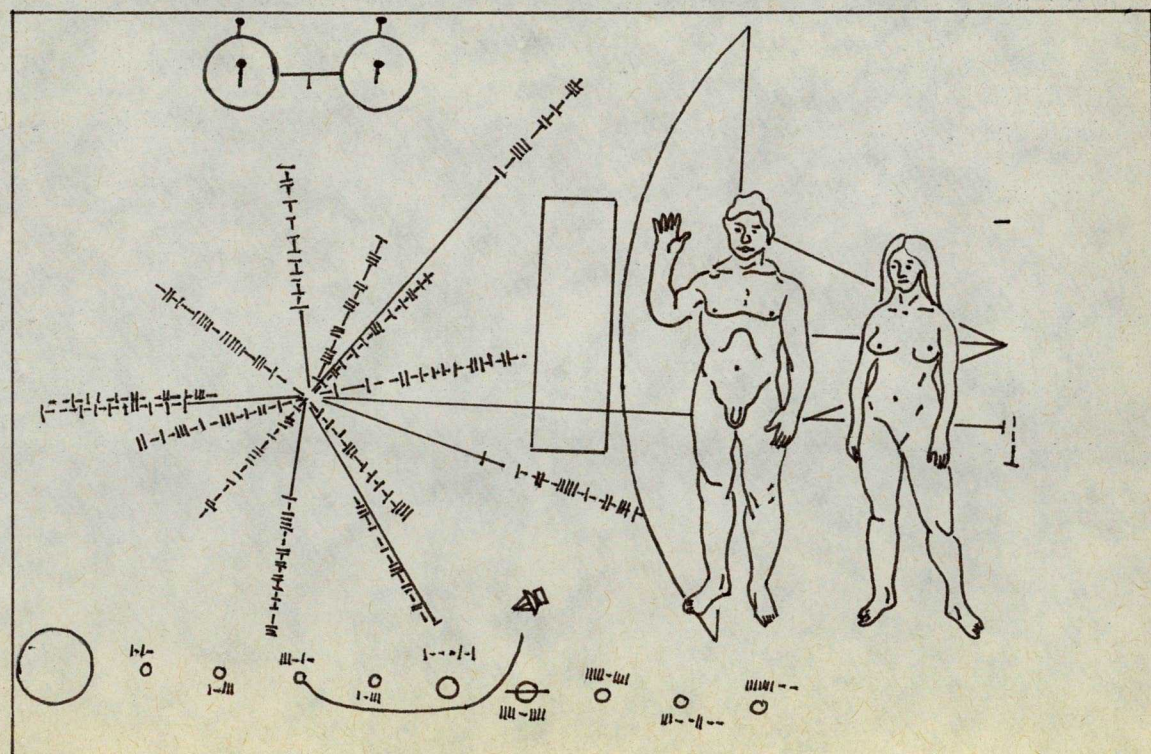

36. Pl. Arne Falk-Rønne és más utasók feljegyzéseiben beszámolóiban találunk erre vonatkozó utalásokat. Hasonlóan fontos a nem - verbális kommunikáció az amazóniai indiánok életében, így pl. a yavaéknál, aukáknál, stb. /Pl. Arne Falk - Rønne: Meine Freunde - die Kannibalen. Graz, 1974./
37. Ilyenek lehetnek pl. a művészi üzenetek kódjai, tudományos kódok, katonai kódok, stb. Ezek azonban a közvetlen emberi kommunikáció szempontjából kevésbé vagy egyáltalán nem jelentősek, ezért nem foglalkozunk velük a dolgozatban.
38. A két grafikon alapja Kendon hasonló jellegű ábrája. Az első grafikonon ugyan a tekintet szerepel mint mérték, de itt az odafordulást kell értetünk alatta.
39. Gregory Bateson amerikai antropológus volt, munkássága nagyon viseli az amerikai kulturális antropológia harmincas évekbeni nagy kutatóinak hatását. Egy csendes-óceáni sziget lakosságának életét vizsgálva a kommunikációt jelöli meg a kultúra közegének;

nagy szerepet tulajdonít a nem - verbális kommunikációnak a kultúra működésében. Az ő nevéhez fűződik a metakommunikációs modell kialakítása.

40. Lásd Lomax, 1975.!

41. A nem - verbális kommunikáció kulturális kötöttségére kiváló példát idéz E.H. Gombrich *The Visual Image* c. művében. /*Scientific American*, 1972. 227:3:82-96./ A következő ábrát a Pioneer űrhajó azzal a céllal vitte magával, hogy amennyiben értelmes lények találják rá, megtudják, hogy ki bocsájtotta fel az objektumot. Az ábra a Föld helyét mutatja Tejútrendszerben, az űrhajó pályáját illetve a Föld lakóit, az embereket ábrázolja. Ha feltételezzük, hogy az idegen lények hozzáunk hasonlóan gondolkodnak, még akkor sem egyértelmű az ábra. Az emberekről nem derül ki pl. a test kiterjedésének háromdimenziós volta, sőt a férfi barátságos kézmozdulatát - az üdvözlést - még egy földi kínai sem értene meg. /Az ábra magában hordozza azt a feltételezési lehetőséget is, hogy a Föld emberének nősténye kevésbé barátkozó, mint a hím./

42. Birdwhistell adatait Knapp idési művében, lásd a magyar fordítás 79. oldalán.

43. A nemi aktusra utaló trágár jelzés másik változata az alábbi képen látható. Mindkét változatra jellemző, hogy a statikus jelzés kevésbé számít durvának, mint a kézmozgással egybekötött.

44. Az amerikaiaknál ennek megfelelője a feltartott középső ujj. Hasonlóan a kultúra által meghatározott, bár nagyon széles körben elterjedt a fülgemutatás gesztusa is /ez utóbbi szólás magyarázatát ld. Magyar Nyelv XXXIII. 252-254-ig Simon László cikkében/

45. A tanórán használt legfontosabb embléma a jelentkezés.

46. Az alábbi képen /46. kép részlete/ jobban megfigyelhető a gondolkodó arc kifejezés és a kéztartás jellegzetessége.

47. Az alábbi képen látható, a hozzászólás bevezető szakasza - jelentkezés - után a tanuló verbális megnyilatkozását az érdeklődő tekintet és az odafordulás kíséri. A kép a fő téma bevezetésekor készült frontális osztálymunka idején.

48. Schefflen ábrája a már idézett Kommunikáció 2. kötetben szerepel. Hasonló ábra készíthető a tekintetről, illetve a szemmozgásról is a kézműszulatookról is.
49. Lásd Rosenthal - Jacobson, 1968.!
50. A nem - verbális kommunikáció oktatásbeli szerepének alaposabb vizsgálata egy pedagógiai célú kísérletsorozat lefolytatásával vezetne célhoz, ennek hiányában az alternatívák felsorolásától is eltekintünk.

MELLÉKLETEK

K É R D Ő Í V

1. A kitöltő adatai:

Születési éved:

osztályod:

Mi szeretnél lenni az iskola elvégzése után?

Húzd alá a rád vonatkozókat!

lány vagyok - fiú vagyok; kollégista vagyok - nem vagyok
kollégista; állandó lakásom: falun van - városban van - ta-
nyán lakom; sok barátom van - kevés barátom van - nincsenek
barátom.

2. Az alábbiak közül húzd alá azt a megnyilatkozás-formát, amelyi- ket a legfontosabbnak tartod ahhoz, hogy két ember tökéletesen megértse egymást. Húzd át azt, amelyikre szerinted egyáltalán nincs szükség az emberek közötti kommunikációban!

beszéd arcmozgás, kézmozgás, stb. nélkül

beszéd arcmozgással, kézmozgással, stb. kísérvé

jelbeszéd szavak nélkül, csak jelzésekkel.

3. Rangsorold az alábbi jelzéseket aszerint, hogy melyiket milyen gyakran használod! /1-essel jelöld a leggyakoribbat, kettessel a kevésbé gyakorit és így tovább tízig/

arcmozgás

kézfejek mozgatása

szemmozgás

karok mozgatása

szájmozgás

vállak mozgatása

fej mozgatása

törzs mozgásai

ujjak mozgatása

lábak mozgatása

Jelöld meg csillaggal azokat, amelyek helyettesíthetik a be-
szédet!

4. Írj olyan szavakat, mondatokat, kifejezéseket, amelyeket egyetlen jelzéssel is ki tudsz fejezni. Először írd le a kifejezést és utána a jelzést is.

.....
.....
.....

5. Írj le olyan jeleket és melléjük a jelentésüket is,

- a/ amelyeket szerinted mindenki megért,
b/ amelyeket csak osztálytársaid értenek meg,
c/ amelyeket csak legjobb barátod ért meg.

6. A tanár felszólítja felelni a barátodat. Ő arcjátékkal jelzi neked, hogy "Pont ez hiányzott!" Szerinted hogyan?

.....

7. Még akarsz ismerkedni egy lánnyal/fiúval. Szavak nélkül, jelekkel hogyan tudatod ezt vele?

.....
.....

8. Egyik tanárod dühös rád. Hogyan árulja el azt a viselkedése?

.....
.....

9. Rajzolj pálcikaemberkéket

- a/ dühöset b/ vidámat c/ aki örül valaminek
d/ aki köszönbűs

10. Az ültözésközléséből tudsz-e arra következtetni, milyen ember az illető? Írj példákat!

.....
.....

11. Figyeled-e a tanár arcát miközben felelsz? Ha igen, miért, ha nem miért nem?

.....
.....

12. Az osztályban közel szeretsz ülni a tanárhoz, vagy minél távolabb tőle? Miért?

.....
.....

13. Szoktál-e jeleket váltani óra közben tőled távol ülő osztálytársaddal? Írd le milyeneket, s mit jeleznek?

.....
.....

14. Viselkedésed hogyan árulja el

a/ hogy savarban vagy

b/ kellemetlen számodra a helyzet

c/ szívesen beszélgetsz az illetővel

d/ nem érdekel, amiről szó van

15. Szeretsz-e felnőttekkel beszélgetni?

.....
.....

16. Szerinted hogyan viselkedik veled, mit tesz az a

a/ felnőtt, aki kedvel téged?

b/ az az osztálytársad /fiú vagy lány/, aki kedvel téged?

.....
.....
.....

17. Milyen esetekben használod jeleket?

.....
.....

18. Milyen céllal használod jeleket?

.....
.....
.....

Amennyiben vállalsz, hogy bemutatsz valamelyik jelet vagy
jelzést, úgy légy szíves a neved is írd rá a papírra vagy
egy másik cédulára!

II. Melléklet

A kérdőív kérdéseire adott válaszok

/Az alábbiakban a kérdőív szöveges válaszaiból adunk íze-
lített, illetve egyes esetekben a teljes válaszsort közöljük. Az
egyes válaszok után álló szám jelzi, hogy hány esetben szerepelt
ugyanaz a válasz. A válaszok után az összes válaszok száma és a
típusok száma következik. Ez utóbbiak összevetéséből láthatjuk,
hogy milyen fokúak az egyezések a kitöltött kérdőívek esetében./

A 4. feladat válasza /egyetlen jelzéssel kifejezhető mondatok, kifejezések/

Kifejezés, érzelem:		Nem-verbális jelzés:	
csodálkozás	-	szem- és szemöldökmozgás	/40/
értetlenség	-	arc- és szemmozgás	/10/
"Hát,... ki tudja?"	-	homlokráncolás+fejmozgás	/7/
hívás	-	fejmozdulat	/24/
hívás	-	kézmozdulat /intés/	/90/
igen/nem	-	fejmozgás /bólintás, fejrázás/	/180/
igen/nem	-	kézmozgással	/20/
megvetés	-	szájmogás	/17/
"Mindegy." /nemtörődömség/	-	vállrándítás	/47/
utálat	-	arcmozgás	/7/
"Vigyázz magadra!"	-	fenyegető ujjmozgás	/27/
	-		

vállvonogatás = "Nem tudom." /15/

•
•
•

Az összes válaszok száma: 422

Típusok száma: 34

Fiúk - lányok válaszai összesen: 1093

Típusok száma összesen: 40

B., /Jelzések, amelyeket csak osztálytársak értenek meg/:

Fiúk válaszai:

felfelé mutató kisujj v.

középső ujj = köszönés /25/

fityisz mutatása = egy bizonyos tanár jön /19/

csuklóra nézés = "Hány óra?" /70/

gitár pengetésének után-
zása = valami jól sikerült /20/

krétahossz mutatása = "Van-e kréta?" /11/

•
•
•

•
•
•

lefelé mutató hüvelyk = trágár kifejezés /62/

Az összes válaszok száma: 470

Típusok száma: 51

Lányok válaszai:

cs-cs-cs hang = csengetni kellene /12/

zarást utánozva = "Hol a kulcs?" /11/

kézforgatás = örülök /5/

kopogás a padon = "Sügj!" /9/

számok mutatása ujjal = "Az adott példát sügd!" /8/

•
•
•

•
•
•

stb.

Az összes válaszok száma: 180

Típusok száma: 21

Fiúk-lányok válaszai összesen: 650

Típusok száma összesen: 42

C., /barátok közti jelzések/:

Fiúk válaszai:

jobb mutató ujjal kupolát	= utalás a látott lány	
rajzol a tenyerére	mellére	/1/
kis ujj felemelése	= évszámot fog sugni	/2/
két ujj felemelése	= köszönet	/4/
speciális futtyjelek	= /különböző jelentés/	/19/
szen- és arcmozgások	= érzelmek kifejezése	/17/
:		
:		
:		
száj megnedvesítése	= "A barátom is jön."	/1/

Az összes válaszok száma: 105

Típusok száma: 59

Lányok válaszai:

jellegzetes szemöldökmozgás	= figyelmen felhívása vkire	/7/
sziszegés	= "Figyelj már!"	/13/
arcmozgás	= érzelmek kifejezése	/8/
hosszú merev nézés	= tetszik az illető	/5/
:		
:		
:		

stb.

Az összes válaszok száma: 80

Típusok száma: 25

Fiúk-lányok válaszai összesen: 185

Típusok száma összesen: 73

A B., feladatra 51 tanuló azt válaszolta, hogy nincs ilyen jellegű jelzésük, a C., feladatra 26 nem válaszolt. Feltételezhető, hogy ezek többsége nem akarta egyéni jelzéseit elárulni, mivel ezek célja, hogy mások ne értsék meg őket. Sok osztályközösségben azonban valóban úgy érzik a tanulók, hogy nincs ilyen csoportra jellemző jelnyelvük, azonban ez a legtöbb esetben kialakul, csak nem vesznek róla tudomást.

A 6. kérdésre adott válaszok: /fiúk-lányok vegyesen/

ajkbiggyesztéssel	/2/
elhúzza a száját	/17/
égre néz	/15/
fintorog	/12/
kérdően tekint rám	/2/
kínosan mosolyog	/8/
könyörgően néz rám	/3/
lassan áll fel	/11/
megrántja a vállát	/2/
nagyot fúj	/7/
nagyot sóhajt	/15/
összevonja szemöldökét	/4/
unott képet vág	/1/
zavartan mutat a ruháján	/3/

•
•
•
stb.

Az összes válaszok száma: 150

Típusok száma: 24

A 7. kérdésre adott válaszok /ismerkedés/:

Fiúk válaszai:

sokáig nézem, intek neki	/9/
kacsintás	/14/
hívás készjelséssel	/3/
megölgés az illetőre	/8/
szemzés	/40/
közelében tartózkodom	/2/
fiúhoz odamegyek, kezét nyújtok	/1/

•
•
•

stb.

Az összes válaszok száma: 82

Típusok száma: 9

Lányok válaszai:

viselkedéssel felhívom magamra a figyelmét	/4/
szemzés	/19/
rámegölgök	/10/
keresem a tekintetét	/5/
nézem, majd "elkapom" a fejét	/2/
közelében tartózkodom	/3/

•
•
•

stb.

Az összes válaszok száma: 54

Típusok száma: 10

Fiúk-lányok válaszai összesen: 136

Típusok száma összesen: 15

A 8. kérdésre adott válaszok /a tanár dühös a tanulóra/

Piúk-lányok válaszai vegyesen:

nem néz rám	/11/
feleltet	/24/
szigorú arccal fordul felém	/6/
nem szólít fel	/9/
"kemény" hangon beszél velem	/13/
nem akar észre venni	/5/
összehúzza szemöldökét	/2/

•
•
•

stb.

Az összes válaszok száma: 120

Típusok száma: 14

/A 9. feladat megoldásait ld. a dolgozatban!/

A 10. kérdésre adott válaszok /öltözködés/:

Piúk válaszai:

farmer	- fiatalos, lezszer ember	/9/
idősebb farmerban	- képmutató, alakoskodó	/11/
tiszta öltözet	- rendes ember	/30/
szakadt öltözet	- hanyag ember	/42/
kihívó öltözködés	- magamutogató	/5/
jól öltözött "makulát-	- nagy a szülők befolyása rá	/12/
lan"		

•
•
•

stb.

Az összes válaszok száma: 120

Típusok száma: 12

Lányok válaszai:

ízletes öltözködés	- pozitív tulajdonságok	/8/
piszkos, gyűrött ruha	- hanyag ember	/21/
feltűnően divatos	- gazdag, nem túl jellemes	/17/
egyszerű öltözet	- szerény, művelt	/20/
"cicomás" öltözködés	- sokszor buta	/9/

•
•
•

stb.

Az összes válaszok száma: 150

Típusok száma: 21

Fiúk-lányok válaszai összesen: 270

Típusok száma összesen: 28

A 11. kérdésre adott válaszok megoszlása /figyeli-e a tanárt?/

Fiúk válaszai:

igen: 69

nem : 21

Lányok válaszai:

igen : 51

nem : 9

Az igennel válaszadók többsége kiemelte, hogy a tanár viselkedésének megfigyelésével ellenőrzi feleletének helyességét.

A 12. kérdésre adott válaszok:

Közel szeret ülni a tanárhoz

- mert - jobban megérti az anyagot
- biztonságban érzi magát
- jobban együtt haladhat az órai munkával
- szereti ha figyelnek rá

Távol szeret ülni a tanártól

- mert - nem szereti ha látják
- nyugodtabban tud dolgozni
- kevesebbet törődnek vele
- ha közel ül zavarban van
- így kevésbé kell figyelni
- jobban áttekintheti a terepet

A 13. kérdésre válaszolva a tanulók 70 %-a nyilatkozta, hogy szoktak egymás között jelzéseket váltani. Mindössze 6 tanuló nem válaszolt a kérdésre / 4 %/.

A 14. kérdésre adott válaszok

A., /zavarban van/:

Fiuk válaszai:

elpirulok	/32/
orromat vakarom	/8/
lesütöm a szemem	/15/
piros lesz a fülem	/17/
"remeg" a hangom	/7/
váltogatom a lábaimat	/6/

Az összes válaszok száma: 90

Típusok száma: 6

Lányok válaszai:

a szám szélét rágom	/4/
az ujjam tördelen	/5/
elbujok valahová	/3/
élénken gesztikulálok	/6/
elpirulok	/32/
erőltetetten mosolygok	/4/
izgek-mozgok	/5/
lesütöm a szemem	/2/
sokat nevetek	/1/

Az összes válaszok száma: 60

Típusok száma: 9

Fiúk - lányok válasza összesen: 150

Típusok száma összesen: 13

B., /kellemetlen helyzetben van/

Fiúk válaszai:

az orromat vakarom	/10/
fintorgok	/22/
elvörösödök	/11/
idegesen mozgok	/7/
más irányba nézek	/9/
mérgesen nézek	/8/
megpróbálok elmenni	/3/
szétnézek	/1/
topogok	/6/
tördelen a kezem	/3/

Az összes válaszok száma: 90

Típusok száma: 10

Lányok válaszai:

fesszengek	/12/
fészkelődöm	/8/
hallgatok	/5/
igyekszem távozni	/9/
rágom a szám szélét	/5/
savanyú arc kifejezéssel	/10/
tekingetek magam körül	/6/
valamit zavartan babrálok	/5/

Az összes válaszok száma: 60

Típusok száma: 8

Füük - lányok válaszai összesen: 150

Típusok száma összesen: 14

C., /szívesen beszélget az illetővel/

Füük válaszai:

bólogatok	/17/
a közelében igyekszem tartózkodni	/20/
a szemébe nézek	/13/
odafigyelek arra amit mond	/30/

Az összes válaszok száma: 90

Típusok száma: 4

Lányok válaszai:

érdeklődéssel figyelom	/30/
kedves vagyok hozzá	/3/
mosolygok rá	/6/
odafigyelek rá	/17/
természetesen viselkedem	/3/

Az összes válaszok száma: 60

Típusok száma: 5

Fiúk-lányok válaszai összesen: 150

Típusok száma összesen: 8

D., /nem érdekli amiről szó van/

Fiúk válaszai:

ábrítok	/30/
elfordulok	/8/
fészkelődöm	/11/
közömbös képpel hallgatom	/5/
másfelé nézek	/8/
mással foglalkozom	/20/
mozdorgok	/7/
mozgatom a lábam	/1/

Az összes válaszok száma: 90

Típusok száma: 8

Lányok válaszai:

Az órám nézem	/7/
fészkelődöm	/6/
fintorgok	/3/
firkálok	/16/

közömbös képpel hallgatom	/8/
látványosan unatkozom	/9/
unott képpel ülök	/11/

Az összes válaszok száma: 60

Típusok száma: 7

Fiúk-lányok válaszai összesen: 150

Típusok száma összesen: 13

A 15. 16. kérdésre adott válaszok értékelése:

A tanulók többsége /90 fő ebből 60 fiú/ szeret felnőttekkel beszélgetni, 50 tanuló /ebből 30 fiú/ kifejezetten kellemetlenül érzi magát ilyen esetben. Ez utóbbiak azzal indokolták válaszukat, hogy nem tudják, hogyan viselkedjenek ilyenkor, s megnyilvánulásaikat esetlennek érzik. A felnőttektől - akik kedvelik őket - szinte egyértelműen a közeledést, a barátságos viselkedést várják el. Az osztálytársak esetében már sokkal lényegesebbnek tartják, hogy az illető meghallgassa őket, s ebben az esetben ők is szívesen közelednek, tehát kölcsönösebb megnyilvánulásokat felfételeznek, mint a felnőttek esetében.

A 17. kérdésre adott válaszok /a jelzések használatának esetei/:

Fiúk-lányok válaszai vegyesen:

beszéd közben

ha nem közölhetem nyíltan a gondolataimat

ha nincs módomban beszélni

idegen anyanyelvűekkel

nagy távolság esetén

nagy zaj esetén

•
•
•

stb.

Az összes válaszok száma: 450

Típusok száma: 17

A 18. kérdésre adott válaszok /a jelzéshasználát célja/:

Piuk-lányok válaszai vegyesen:

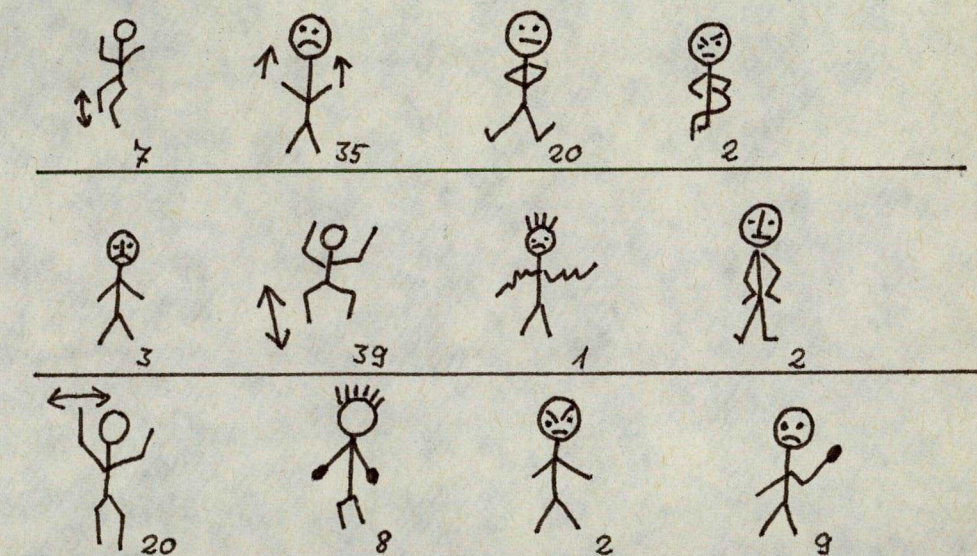
a bennéd pótlására	/125/
érzelmeik kifejezésére	/40/
más ne értse meg	/139/
összetartozás kifejezésére	/21/
szemléltetés végett /jobb megértetés miatt/	/120/
tömörítés céljából	/5/

Az összes válaszok száma: 450

Típusok száma: 6

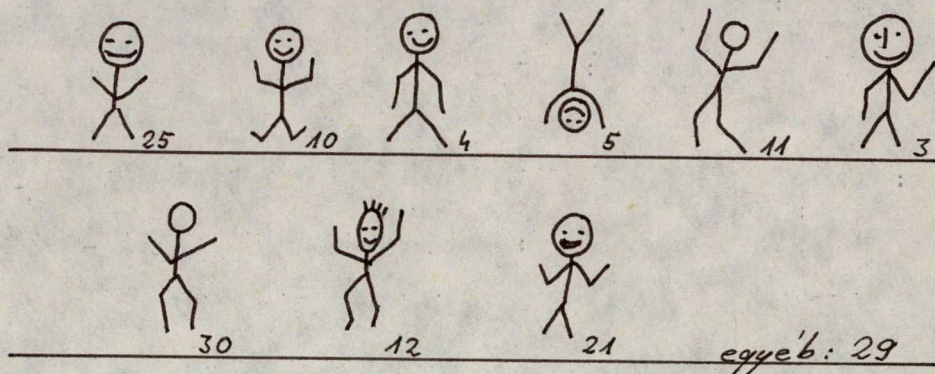
A 9. feladat megoldásai /pálcika emberkék, alattuk a szám az azonosak számát mutatja/

s., dühösek:

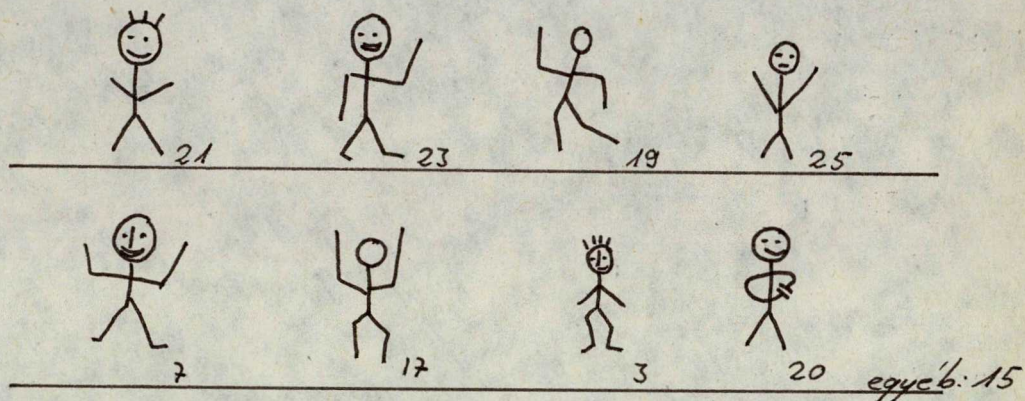

nem rajzolt: 2 fő

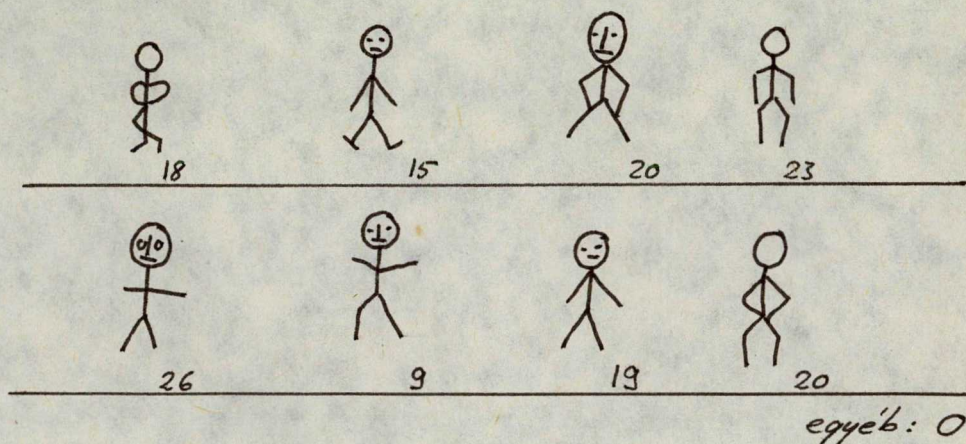
b., vidámak

c., akik örülnek:

d., közömbösek:

III. Melléklet

Ötletek gesztusszótár készítéséhez

A dolgozatban többször előfordult a gesztusszótár kifejezés pontosabb meghatározás vagy körülírás nélkül. Itt a mellékletben néhány olyan szempontot sorolunk fel, amelyeket talán érdemes figyelembe venni egy ilyen "szótár" elkészítésénél.

A gesztusszótár a szakirodalomban többnyire a nem-verbális jelzések tára, gesztustár kifejezésekkel szinonim fogalom, más esetekben az emblémák tárárt jelenti. Összeállításakor elsődleges feladat a "szótár" rendeltetésének meghatározása, amellyel egyúttal meghatározzuk a benne felhalmozott ismeretanyagot, sőt a "szótár" szerkezetét is. Amennyiben tudományos munkához kívánjuk felhasználni segédeszközként, úgy természetesen sokkal bővebb - és más rendezőelv szerinti csoportosított - ismeretanyagot kell tartalmaznia, mint abban az esetben, ha egyszerűbb, illemtant kiegészítő segédeszközt akarunk összeállítani.

Egy ilyen jelzésgyűjtemény felhasználási területei lehetnek:

1. tudományos kutatómunka
2. oktatási segédeszköz
 - a/ illemtant kiegészítője
 - b/ "anyanyelvi gesztusok" tára
 - c/ fordító jellegű gesztusszótár idegen nyelvek oktatásához

Természetesen az első esetben a leginkább szerteágazó "szótárunk" ismeretanyaga, így különböző megszorításokat kell alkal-

maznunk, mivel a nem-verbális jelzések összességének szerepeltetése egy gyűjteményben jóformán lehetetlen. Csoportosítási szempontként számításba jöhetnek a nem-verbális dimenziók, a kommunikáció nem-verbális csatornái, a nem-verbális jelzések funkciói, a jelzések tudatosságának foka, illetve a jelzések használóinak társadalmi hovatartozása, a kulturális meghatározottság mértéke és a jelzések etikai megítélése. Egy-egy ilyen csoportosításon belül a jelzések betűrendben követhetik egymást, az értelmező szótárak szokásos felépítésének megfelelően. A nem-verbális jelzések megnevezéseként célszerű a közhasználatú elnevezést felvenni címszóként, s zárójelben megadni a tudományosát, ha van ilyen. Pl.: fügemutatás /sanghaji gesztus/. A megnevezést követően a kapcsolódó szócikknek tartalmaznia kell a nem-verbális jelzés utalásszerű leírását, a jelzés jelentését illetve a felsorolt csoportosítási szempontok szerinti besorolását, értékelését is. Egy gesztustár esetében pl. a következőképpen alakulhat egy szócikk:

fügemutatás /sanghaji gesztus/: Jelzése az egyik kézzel történik, az ujjak behajlítottak, a hüvelyk a középső és a mutatóujj között előre kinyúlik. Jelentése: "nem kapsz semmit"; "ezt neked". Funkciója: embléma; kultúra által meghatározott de széles körben elterjedt; tudatos; társadalmi tagozódástól független; nálunk kissé pejoratív, más kultúrákban durva is lehet. Egyéb elnevezése: /újabbán/ fityiszmutatás.

Sokkal nehezebb "szótárba" illeszteni azokat a nem-verbális jelzéseket, amelyeknek nincs egyértelmű megnevezésük, csak körülírni tudjuk őket. Ezek általában a tudományos célra készülő jelzéstárakban

szerepelnek. Ilyen esetben célszerű a csatornák, a dimenziók vagy még inkább a funkciók szerinti besorolás, esetleg éppen az egyes funkciók vagy csatornák címszóként való megadásával. Pl. a mimikai jelzések gyűjteménye esetén:

Érzelemkifejező mimika:

•
•
•

enyhe vagy egyszerű mosoly /simple smile/: a száj vízszintes irányú széthúzódása, zárt ajkakkal. Jelentése: általában tetszést, enyhe örömet esetleg szeretetet fejez ki.

/A további körülírás, besorolás ugyanolyan formában történhet, mint az előbbi esetben./

Oktatási segédeszközként természetesen sokkal egyszerűbb gyűjtemények állíthatók össze. Ezek egyik formája lehet a "viselkedéstár" vagyis az illemkódex kiegészítője, esetleg része. Ennek célja a kulturált viselkedés elsajátíttatása, így fő szempont az illendőség. Felépítése lehet értelmező szótárra emlékeztető, de lehet egyszerű felsorolás is.

Jelentősebb a verbális kifejezésekhez kapcsolódó nem-verbális jelzések - többnyire gesztusok - gyűjteménye. Ez egyrészt azért fontos, mert nyelvünkkel együtt egy sor mondhatni "anyanyelvi" nem-verbális jelzést is elsajátítunk, melyeknek szerepe többnyire a nyelvi kifejezések szemléltetése, nyomósítása vagy helyettesítése. Másrészt ezeknek a kultúra által nagy mértékben meghatározott jelzéseknek nagy szerepe lehet a magyart tanuló idegenek oktatásában is.

Az idegen nyelvet tanulók számára az adott nyelvhez kapcsolódó jelzések ismerete és saját jelzéseik "lefordítása" a másik kultúra jelzéseire szintén nagyon fontos.

Az oktatásban segédeszközként használandó gesztusszótár felépítése követhetné az első esetben felvázolt típust, illetve az utóbbi - fordítói megoldású - esetében a kétnyelvű szótárakénál jóval egyszerűbb, de hasonló felépítést.

A felsorolt szempontok egyelőre csak ötletek. Egy ilyen "szótár" összeállítását nehezíti, hogy a nem-verbális jelzések, különösen az emblémák többsége, mind jelentésében, mind formájában gyorsan változik, sokkal gyorsabban, mint a verbális kifejezések. Az állandósult jelzések pedig már inkább a pszichológia tárgykörébe tartoznak, s így összegyűjtésük is más szempontok szerint történik.

BIBLIOGRÁFIA

/A bibliográfiában nemcsak azok a művek szerepelnek, amelyekből a dolgozatban idézetek vannak vagy amelyekre utalások történtek, hanem olyan művek is, amelyek alapvető szakirodalomként számításba jöhetnek./

Argyle, M.: Social Interaction. Methuen, London, 1969.

Argyle, M.: Bodily Communication. International University Press, Inc. New York, 1975.

Austin, J.L.: How to Do with Words? Oxford University Press, Oxford, 1962.

Barthes, R.: Elements of Semiology. Cape, London, 1967.

Birdwhistell, R.L.: Introduction to kinesics. Louisville, University of Louisville Press, 1952.

Birdwhistell, R.L.: Communication: A continuous multichannel process. Pennsylvania, 1965.

Birdwhistell, R.L.: Kinesics and Context. University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1970.

Buda Béla: A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 1979.

Buda Béla - László János: Beszéd a szavak mögött. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 1981.

Buda Béla /szerk./: Kommunikációelméleti Szöveggyűjtemény. I. rész. Tankönyvkiadó, Budapest, 1973.

Bühler, H.: Translation und nonverbale Kommunikation.

Wils, W./szerk./: Semiotik und Übersetzen.

Gunter Narr Verlag Tübingen, 1980. 43-53.p.

- Dance, F.E.X.: Toward a Theory of Human Communication.
Dance, F.E.X.: Human Communication Theory.
New York, Holt, Rinehardt and Winston, 1967.
- Darwin, C.: The expression of the emotions in man and
animals, Murray, London, 1872.
Magyarul: Az ember és az állat érzelmeinek kife-
jezése. Gondolat Kiadó, Budapest, 1963.
- Efron, D.: Gesture and Environment. King s Crown Press,
New York, 1941.
- Ekman, P.: Cross-cultural studies of facial expression.
In. P. Ekman /szerk./: Darwin and facial expression:
A century of research in review. New York,
Academic Press, 1973.
- Ekman, P. - Friesen, W.V.: The Repertoire of Nonverbal
Behavior: Categories, Origins, Usage and Coding.
Semiotics I. 1969. 49-98. p.
- Ekman, P. - Friesen, W.V.: - Ellsworth, P.: Emotion in the
Human Face. Pergamon, New York, 1972.
- Fülei-Szántó Endre: A testmozdulatok jelrendszere /Mozdulat-
nyelv, kinezika/. Magyar Nyelv LXXVII. évf.
/1981./ 1.szám, 49-59.p.
- Goffman, E.: A hétköznapi élet szociálpszichológiája.
/Tanulmányok/ Gondolat Kiadó, Budapest, 1981.
- Grice, H.P.: Meaning. In. J.F. Roseberg - C. Tavis /eds./: Readings
in the Philosophy of Language. Prentice Hall Inc.
Englewood Cliffs, 1971.
Magyarul: Pléh - Terestyáni szerk.: Beszédaktus -
Kommunikáció - Interakció. c. kötetben.

- Hall, E.T.: The Silent Language. Garden City, Doubleday, 1959.
- Hall, E.T.: Hidden Dimensions. Doubleday, New York, 1966.
- Magyarul: Rejtett dimenziók. Gondolat Kiadó,
Budapest, 1975.
- Hankiss Ágnes: A bizalom anatómiája. Magvető Kiadó, Bp. 1978.
- Hoppál Mihály: Gesztus-kommunikáció. Általános Nyelvészeti
Tanulmányok VIII. kötet, 71-85. p.
- Horányi Üzséb /szerk./: Kommunikáció 2. kötet, Közgazdasági
és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1978.
- Illyés Sándor: A jelnyelvvel történő képleírás néhány gondolko-
dáslélektani vonása. Magyar Pszichológiai Szemle
29:1, /1972./, 21-25.p.
- Jakobson, R.: Hang - jel - vers. Gondolat Kiadó, Budapest, 1969.
- Kendon, A.: Movement coordination in social interaction: some
examples considered. Acta Psychologica, 26, 22-63.p.
- Key, M.R.: Nonverbal Communication: A Research Guide and
Bibliography. The Scarecrow Press, Inc.
Metuchen, N.J. 1977.
- Knapp, M.L.: Nonverbal Communication in Human Interaction.
Holt, Rinehardt and Winston, New York, 1972.
- Az első fejezet magyar fordítását ld. Horányi Üzséb
szerk. Kommunikáció 2. kötetben. /Bp. 1978./
- Leroi-Gourhan, A.: Le geste et la parole I-II. Paris, 1964, 1965.
- Lomax, A.: Culture-Style Factors in Face-to-Face Interaction.
In: A. Kendon - R.M.Harris - M.R.Key /eds./:
Organization of Behavior in Face-to-Face Interaction.
Mouton Publishers, The Hague, 1975.

Mauss, M.: Les Techniques du corps. J. de la Psych, 32, 2.
1936.

Николаева, Т.М.: О грамматике неязыковых коммуникаций.
Труды по знаковым системам, 4:410-414.
Тарту, 1969.

Osgood, C.E.: Dimensionality of the semantic space for
communication via facial expression. Scandinavian
Journal of Psychology, 7:1-30, 1966.

Pêcheux, M.: Vers l'analyse automatique du discours.
Dunod, Paris, 1969.

Pléh Csaba - Terestyéni Tamás /szerk./: Beszédaktus -
Kommunikáció - Interakció /szöveggyűjtemény/
Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Bp. 1979.

Rosenthal, R. - Jacobson, L.: Pygmalion in the Classroom.
Holt, Rinehardt and Winston, New York, 1968.

Ruesch, J. - Kees, W.: Nonverbal Communication: Notes on the
Visual Perception of Human Relations.
Berkeley - Los Angeles, University of California
Press, 1968. /3. kiadás/.

Saussure, F. de : Bevezetés az általános nyelvészethe.
Gondolat Kiadó, Budapest, 1967.

Schefflen, A.E.: Communicational structure: analysis of a
psychotherapy transaction. Bloomington: Indiana
University Press, 1973.

Searle, J.: Speech acts. Cambridge, England: Cambridge
University Press, 1969.

Simon Lajos: Függét mutat. Magyar Nyelv 33:252-254. /1937./

Szecső Tamás - Szépe György /szerk./: Nyelv és kommunikáció

1-2. kötet, Tömegkommunikációs Kutatóközpont,

Budapest, 1970.

Trager, G.L.: Paralanguage: A first approximation.

Studies in Linguistics, 13, 1-12., 1958.

Vigotszkij, Sz.L.: Gondolkodás és beszéd. Akadémiai Kiadó,

Budapest, 1967.

Велюцкая, З.М. - Николаева, Т.М. - Цивян, Д.М.: Жестовая коммуникация и её место среди других систем человеческого общения. Симпозиум по структурному изучению знаковых систем, Москва, 1962. 65-77.